

Собиржон БОЛТАБОЕВ

ЧОРИЗМ ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА ИСЛОМ

Ўқув-услубий қўлланма

«Наманган» нашриёти
2005

86.38

Масъул муҳаррир:

И. А. АЛИМОВ, тарих фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Б. ИСОҚОВ, тарих фанлари номзоди.

Т. ҚОЗОҚОВ, тарих фанлари номзоди.

Ҳозирга қадар ёзилган дарсликларда ислом дини вакилларига бўлган муносабат масаласи ҳолисона ёритилмаган бўлиб, шўролар ҳукмронлиги даврида «Дин халқ учун афьондир» шиори остида уларга қарши кураш олиб борилди. Мусулмон руҳонийлари жоҳил, жамият тараққиётини орқага тортувчи қора кучлар сифатида талқин этилган.

Тарих фанлари номзоди С. Болтабоевнинг мазкур қўлланмаси НамДУ ўқув-услугий кенгашининг 2005 йил 8 апрелдаги 10-сонли қарорига асосан нашрга тавсия этилган бўлиб, унда мустамлакачилар томонидан мактаб ва мадрасаларнинг даромадларини тортиб олиниши, уларда дунёвий фанларнинг ўқитилишини таъқиқлаш, ислом дини вакилларини давлат ишларига аралашувини чеклаш билан боғлиқ тарихий воқеалар ёритилган.

Қўлланма университет, институт, коллеж ва академик лицей талабалари ҳамда тарихчи олимлар, ўрта мактаб ўқитувчилари, шунингдек, шу соҳа мутахассисларига мўлжалланган.

W 31313
00
91.

486 - 898,64 - 1106550

НГ 2005

487 - 4,5 - (06) - 05

© С. Болтабоев. «Наманган» нашриёти.

30.05 Alisher Navoiy
nomligi
A 3318 bekiston Mi

10

К И Р И Ш

Ислом дини — бу отабоболаримиз дини. У биз учун ҳам иймон, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик.

Ислом КАРИМОВ.

Республикамыз мустақилликка эришганига 14 йил тўляпти. Бу тарих олдида ниҳоятда қисқа муддат бўлиб кўринса-да, аммо моҳият жиҳатидан асрларга тенг мазмунга эга бўлган тарихий ҳодисадир.

Туркистон ўлкаси қадим замонлардан бери табиий-географик иқлими, бойликларининг кўплиги, ҳосилдор замини билан атрофдагиларнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келган. Она-диёримиз бир неча маротаба душманлар томонидан вайрон этилган. Халқимиз ўнлаб, юзлаб марта тинч яратувчилик меҳнатини тўхтатиб, она-юрт озодлиги ва мустақиллиги учун курашга отланган.

Туркистоннинг тақдири ғоят машаққатли кечди. Рўй берган вайронагарчиликлардан ақл бовар қилмас даражада моддий ва маънавий зарар кўрилди.

Босқинчилар ҳукмронлиги даврида халқимизнинг тили, дини, урф-одати, маданияти, миллий ва диний қадриятлари оёқ-ости қилинди. Азиз-авлиёларнинг қабрлари ва муқаддас қадамжолари вайронага айлантирилди.

Ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшган буюк алломаларимиз Имом ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалар ҳақидаги ҳақиқат халқимиздан яшириб келинди.

Шўролар даврида эса инсоф ва диёнат бир чеккага суриб қўйилиб «Дин халқ учун афъюндир» шиори остида ислом таъқиб остига олинди. Дин вакиллари халқ душмани сифатида отилди, узоқ ўлкаларга бадарга қилинди. Мусулмон аҳлининг ҳаж қилиши деярли таъқиқлаб қўйилди.

Динсизлик шиор қилиб олинган социалистик жамиятда ҳар қандай диний уламо жоҳил, диндорлар эса жамият тараққиётини орқага тортувчи қора кучлар сифатида талқин этилди.

Партия органлари эса, айниқса, ёшлар орасида динга қарши кенг миқёсда тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борди. Динга қарши мавзуда асарлар битилди, спектакллар қўйилди, кинофильмлар яратилди. Худосизлар уюшмаси ҳам тузилди. Бу, албатта, фуқароларнинг дин эркинлиги ҳуқуқига қилинган ошкора тажовуз эди. Лекин шундай шафқатсизликка қарамай, маҳаллий аҳолининг анъанавий турмушида ислом дини ўз ўрни, аҳамиятини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мустақиллик туфайли халқимизнинг тарихи, тили, дини, урф-одатлари, миллий қадриятларга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Истиқлол йилларида тарихимизни ўрганиш борасида эскириб қолган, ҳаёт синовидан ўта олмаган услубиёт ўз ўрнини тамоман янгича услубиётга бўшатиб берди.

Ватанимиз тарихини холисона ва ҳаққоний ёритиш борасида ҳам, нисбатан қисқа давр ичида ниҳоятда катта ва кенг кўламдаги илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Истиқлол шарофати билан ислом динига ва дин аҳлларига бўлган муносабат ҳам тубдан ўзгарди. Коммунистик мафқуранинг партиявийлик, синфийлик, даҳрийлик тамойилларидан халос бўлинди. Маънавиятимиз ўзининг миллий тарихий негизларига қайтиб, янги миллий истиқлол ғоясига ва мафқурасига таяна бошлади.

Олий Мажлиснинг 1-чақириқ IX сессиясида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Шунингдек, масжид-мадрасалар, тарихий обидалар таъмирланди ва янгилари бунёд этилди. Ўзбекистон

фуқароларини ҳар йили ташкилий равишда ҳаж сафарларига юбориш йўлга қўйилди. Рўза ва Қурбон ҳайити байрам сифатида нишонланадиган бўлди. Ўтмишга ҳаққоний баҳо бериш ўта қийин вазифа. Очигини айтганда, ҳали ҳам тарихимизда мукаммал ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлар талайгина. Масалан: «Чоризмнинг кўчириш сиёсати», «Туркистонда ислом динининг аҳволи», «Туркистондаги очарчилик», «Туркистон легиони» каби мавзулар ҳозирга қадар ўзининг тўла тадқиқини топганича йўқ.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Ўрта Осиё худуди чор Россияси томонидан босиб олинди. Ўлка истило этилгандан сўнг босқинчилар, бу ерда ўзларининг талончилик сиёсатини олиб бориш билан бирга, ислом дини вакилларига нисбатан ҳам душманлик кайфиятида бўлдилар. Дастлабки кунлардан бошлабоқ, мактаб ва мадрасалардаги дунёвий фанлар ўқитилишига қаршилик қилинди. Мадрасалардаги «мутаваллибоши» лавозими йўқ қилинди. Бундан кўзланган асосий мақсад, ўлка аҳолисини илмсиз, маданиятсиз, итоатгўй қулларга айлантириш эди. Босқинчи генераллар ўзларини гўёки ислом дини вакилларининг ички ишларига аралашмаётгандай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Амалда эса, уларга доимо тазйиқлар ўтказдилар.

Хуллас, тақдим этилаётган ушбу ўқув-услубий қўлланма орқали чоризмнинг мустамлакачилик давридаги ислом динига бўлган муносабат масаласини очиб беришга ҳаракат қилинди. Мазкур ўқув услубий қўлланмадан университет, институт, коллеж ва академик лицей талабалари ҳамда тарихчи олимлар, ўрта мактаб ўқитувчилари шунингдек шу соҳа мутахассислари фойдаланишлари мумкин.

Ушбу рисолада фақат чоризмнинг мустамлакачилиги даврида ислом динига бўлган муносабат масаласи ёритилган. Шўро ҳокимиятининг ислом динига бўлган муносабати масаласи эса ўзининг ечимини кутиб турган муаммолардан биридир.

Муаллиф рисола хусусида ижодий ва танқидий фикр мулоҳазаларини баён этган китобхонларга аввалдан миннатдорчилик билдиради.

ХОНЛИКЛАР ДАВРИДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ АҲВОЛИ

Ислом дини Мовароуннаҳрда араблар истилосидан кейин тарқала бошлаган ва VIII аср бошида узил-кесил қарор топган. Тарихий маълумотларга кўра, араблар истилосига қадар Мовароуннаҳрда кўп худолик, яъни зардуштийлик, буддавийлик, моний, қам (шомон) ҳамда христианликнинг насронийлик мазҳаби мавжуд бўлган.

Археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, бу даврда аждодларимиз хунармандчиликда, — амалий билимларда, санъатнинг барча турларида — ҳайкалтарошлик, рангтасвир, мусиқа, театр, рақсда юксак ютуқларни қўлга киритганлар. Марказий Осиёнинг Варахша, Болаликтепа, Афросиёб, Ажинатепа ёдгорликларидаги фрескалар (деворларга ишланган рангтасвир асарлари), шунингдек, Сополтитепа, Ерқўрғон, Қўйқирилган қалъа, Айритом, Холчаён ва бошқа кўплаб археологик ёдгорликлардан топилган сурат чизилган сопол идишлар, тангалар, ҳайкалчалар ва ибодат буюмлари, заргарлик ва санъат намуналари юқоридаги фикримизнинг яққол исботидир.

Араблар истилосига қадар Мовароуннаҳр ҳудудида турли динлар кўплаб учраса-да, ўтроқ халқ оммаси асосан зардуштийлик динига амал қилган. Бу даврда яқка ҳукмронлик қиладиган бирор дин бўлмаган ва бу ҳақида тарихий манбаларда (Хитой, Ҳинд, Яқин Шарқ) маълумотлар учрамайди.

VIII асрга қадар жуда ранг-баранг маданият, бой шаҳарлар, юксак маънавият вужудга келганини кўрамиз. Термиз, Бухоро, Жива, Урганч, Самарқанд, Варахша, Кеш, Ахсикент, Марв, Балх каби шаҳарлар гуллаб яшнаган. Бу даврда сўғд, уйғур, турк, оразм ёзувлари мавжуд бўлиб, бу ёзувлардан элчилик мактублари, хўжалик кирим-чиқимлари, юридик шартномалар, тарихий ёдномалар ҳамда астрономик ҳужжатларни битишда кенг

фойдаланганлар. Берунийнинг хоразмликлар арабларга нисбатан буржларни, йил ҳисоблари ва умуман юлдузлар илмини яхшироқ билганликлари тўғрисидаги маълумот буни яққол тасдиқлаб турибди.

Хулоса қиладиган бўлсак, араб истилоси арафасида ягона дин ҳукмронлигини ва бошқа динларнинг таъқиб қилинишини кўрмаймиз. Албатта, турли динлар ва эътиқодлар бор экан, улар ўртасида рақобат ва кураш ҳам бўлади. Аммо бизнинг аждодларимизга диний бағрикенглик хос бўлган. Шу сабабдан улар илм-фанда, санъатда ва ижодда юксак натижаларга эришганлар.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, юксак маданиятли Мовароуннаҳр аҳолиси ислом динини осонлик билан қабул қилмаган. Шунинг учун ҳам араблар ислом динини маҳаллий халқ орасида тарқатиш мақсадида зардуштийлик, будда ва бошқа дин намоеਂдаларини қувғин қилдилар. Диний китобларни, санамларни гулханларда ёқдилар, ибодатхоналарни вайрон қилдилар.

Бу жараён бирданига ва силлиқ кечгани йўқ, албатта. У қонли тўқнашувлар, жангу-жадаллар, аввалги мафқураларни, ислом талабларига зид маънавий фаолият ва ижодни таъқиқлаш, зарур келганда, таъқиб ва қатағон қилишлар билан бирга олиб борилди. Масалан: Бухорода масжидга бориб намоз ўқиганларга икки дирҳамдан пул ҳам берилди. Бу ҳам етмагандек, маҳаллий аҳолига уйининг ярмини уни назорат қилиш учун араб навқарига бўшатиб бериш талаб қилинди¹.

Исломни қабул қилганлар моддий ва ижтимоий-сиёсий жиҳатдан рағбатлантирилди. Қабул қилмаганлар эса «жизъя», яъни жон солиғи тўлайдиган бўлди, нуфузли мансабларга тайинланмади ва ҳ.к.

Аҳолининг норозиликлари, кўзғолонлар шафқатсиз бостирилди. Абу Райҳон Беруний шундай далолат берган: «Қутайба ибн Муслим ал-Баҳилий хоразмликларнинг котибларини халос этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб-дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар»².

¹ Херман Вэмберг. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент-1998. 19-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Таълиқини асарлар. 1-жилд. Тошкент. 1960. 84-бет.

Ислом дини бизни маънавий маданиятимизнинг баъзи шаклларидан жудо қилди, яъни ҳайкалтарошлик, ранг-тасвир ва умуман мусаввирлик аста-секин барҳам топди. Мусиқа, ашула, рақс чекланди, фақатгина дорбозлик, масҳарабозлик ва аския сақланиб қолди.

Лекин исломнинг кириб келиши жуда кўп жиҳатдан фойда келтирди. IX-XII асрларда жаҳондаги энг илғор ва тараққийпарвар илм-фанни, адабиётни, фалсафани, ахлоқни, ҳуқуқни, таълим-тарбияни яратди. Араб тилининг миллатлараро сўзлашув воситасига айланиши натижасида хунармандчилик, савдо, шаҳарсозлик ривожланди.

Нима сабабдан араб истилочилари Мовароуннаҳрни тез ва осон босиб олдилар? Бунинг сабаби биринчидан, ўлка халқлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий бирликнинг йўқлиги ва феодал тарқоқликнинг мавжудлигидир. Иккинчидан, араблар турк қабилалари билан маҳаллий ўтроқ халқлар ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлардан ҳам фойдаландилар. Учинчидан, араблар босиб олган мамлакатларнинг аҳоли кучлари, моддий бойлик имкониятларидан она тупроғимиз ҳудудларини босиб олиш чоғида фойдаландилар. Тўртинчидан, араблар босқини арафасида Мовароуннаҳрда кўп динлик ҳукм сурарди. Бу ҳолатлар арабларнинг галабасини енгиллаштирди.

Ислом сўзи арабча «худога ўзини топшириш», «итоат», «бўйсунуш» маъносини англатади. Шундан бу динга ишонувчилар арабча «муслим» (бўйин эгувчи) деб аталади. Бу сўзнинг бузиб талаффуз этилиши оқибатида Эронда «мусалман», Марказий Осиё мамлакатларида «мусулмон», Русияда «басурман» атамалари келиб чиққан.

Ислом дини таълимотининг асослари муқаддас ҳисобланган «Қуръон» ва «Ҳадис» тўпламларида ўз аксини топган. Қуръон-арабча қироат, ўқув, деган маънони англатиб, унда ислом шариатининг асосий манбаалари ўз ифодасини топган. Бу муқаддас китобда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари, чеклаш ва таъқиқлари баён этилган. Қуръон аллоҳнинг каломи сифатида талқин қилинади.

«Қуръон» китоби дунёдаги барча халқларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратиб келган ва келмоқда. Дарҳақиқат, у

1698 йилда лотин тилига, 1770-1828 йиллар орасида саккиз марта француз тилига, 1734-1826 йилларда ўн марта инглиз тилига, 1946 йилда немис тилига, 1716-1986 йилларда етти марта рус тилига таржима қилинган. Ўзбек халқининг қарийб 1300 йилга яқин тарихи ислом дини ва маданияти билан бевосита боғлиқ бўлса-да, «Қуръон» мустақилликка қадар ўзбек тилига таржима қилилмади. «Дин-халқ учун афъюндир» деган марксча-ленинча ғоя асосида ислом дини ва муқаддас Қуръони карим китоби халқ оммаси учун зарарлидир, улар онгини заҳарлайди, деб бу китобни оммадан узоқда, сир сақладилар. Фақат мустақиллик шарофати туфайли 1992 йилда ўзбек халқи «Қуръон»ни ўз она тилида ўқиш имкониятига эга бўлди¹.

Араб халифалигининг олиб борган босқинчилик сиёсати натижасида ўзининг барча ҳақ-ҳуқуқларидан ажралиб, маданияти оёқ ости қилинган Мовароуннаҳр аҳолиси ўз эътиқоди ва хат саводидан маҳрум бўлиб, ислом динини қабул қилишга, шариат аҳкомларини бажаришга, шунингдек, араб тили ва ёзувини ўрганишга мажбур бўлди. Кўп вақт ўтмай эътиқодли Мовароуннаҳр халқи ўзларига бутунлай ёт араб имлосида хат-савод чиқаришга киришади. IX асрдан бошлаб масжид, мактаб ва мадрасалар илм-маърифат марказига айлана бошлади.

Бироқ, шуниси эътиборлики, Мовароуннаҳр аҳолисини мураккаб араб имлосини ўзлаштириб, хат-саводли бўлиши ва араб тилини мукамал ўрганиб, бу тилда асарлар ярата оладиган олим ва мутафаккирларни ерли халқ орасидан етишиб чиқиши учун бир юз эллик йил, яъни уч авлоднинг умри сарф бўлди.

Бу даврда халқимиз орасидан энг буюк қомусий алломалар етишиб чиқди. Хоразмий ва Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, аз-Замахшарий, Қозизода Румий, Улуғбек, Али Қушчи сингари қомусий олимлар, ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, ал-Мотурудий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдухолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби шаръий илм даҳолари, Азизиддин Насафий ва Бурхониддин Маргиноний каби файласуф ва ҳуқуқшунослар шулар жумласидандир. Шунингдек, Рудакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Фирдавсий, Жомий ва Навоий каби улуғ шоирлар, бошқа кўплаб атоқли алломалар:

¹ Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов «Ватан тарихи», Андижон 1995. 151 – бет.

тиббиёт, тарих, география, риёзиёт, хандаса, фалакиёт ва бошқа илм ахллари, буюк меъморлар, мусаввирлар, хаттотлар етишиб чиқдилар.

Мовароуннаҳр аҳолиси ислом динига ўтганидан кейин биринчи чиққан қомусий олим Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780-850)дир. Шунини айтиш мумкинки, Хоразмий инсониятни ҳозирги формал математик тафаккур тарзига ўргатган кишидир. У арифметикани тубдан ислоҳ қилди. Алгебра фанига асос солди, бутун дунёда қўлланилаётган, араб рақамлари (1,2,3,4,5,6,7,8,9,0) ни фанга киритди. Ўнлик тартибини жорий қилди. Хоразмий исмидан нафақат «алгоритм» атамаси ясалган, шунингдек, унинг асари номидан «алгебра» тушунчаси ҳосил бўлган. Хоразмийгача айрим алгебрик масалалар ва уларнинг ечими мавжуд бўлса-да, алгебра яхлит тизимга келтирилган фан сифатида шаклланмаган эди. Хоразмийгача ҳинд математикасида рақамларнинг бирлик ва ўнлик тартибининг айрим унсурлари бўлган. Хоразмий уларни тубдан қайта ишлаб, янги система яратди.

Яна бир даҳо – Аҳмад Фарғоний бўлиб, унинг турли кашфиётлари ўз замонаси учун мукамал эди. Нил сувини ўлчаш бўйича бунёд этган қурилмаси 1967 йили Асвон тўғони қурилгунча Миср халқига ўн бир аср давомида амалий хизмат қилди.

Улуғ мутафаккирлардан яна бири Абу Наср Форобий эди. У нафақат ислом шарқининг, балки Ғарбнинг ҳам Арастудан кейинги «иккинчи муаллими» ҳисобланади.

Форобий фалсафа ва умуман жамиятшунослик илмини янги ғоялар билан бойитди. У фалсафа, ахлоқ, риёзиёт, жамиятшунослик ва табиатшунослик илмлари билан бир қаторда мусиқа назариясига, мусиқани ёзиб олиш илмига ҳам беқиёс улуш қўшган.

Улуғ мутафаккирлардан яна бири Абу Райҳон Беруний (973-1048) эди. У фалакиёт, география, математика ва тарих бўйича 154 та илмий асар ёзган. Берунийнинг «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Геодезия», «Ҳиндистон» каби асарлари шулар жумласидандир. Ҳамюртимиз ўзининг астрономияга оид асарларида Николай Коперникдан қарийб беш аср муқаддам Ернинг Қуёш атрофида айланиши ҳақидаги фикрни ўрта асрларда биринчи бўлиб илгари сурди. Ернинг думалоқ шаклда

эканлигини асослаб берди ва дунёнинг географик харитасини тузди.

«Ҳиндистон» ва «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» номли китоблари Абу Райҳон Берунийга фан оламида катта шуҳрат келтирган. Буюк аллома ўзининг «Ҳиндистон» асарида бу ўлканинг географияси, аҳолисининг мифологик тасаввурлари ҳақида маълумот берган.

Иккинчи китобида эса римликлар, сўғдлар, хоразмликлар, яҳудийлар ва арабларнинг исломгача бўлган урф-одатлари, диний этиқодлари, математик ва географик тушунчалари тўғрисида қимматли тарихий маълумотларни баён қилган.

Мовароуннаҳрнинг улуғ мутафаккирларидан бири Абу Али ибн Сино бўлиб, у 980-1037 йилларда яшаб ўтган. Ибн Сино араб ва форс тилларида фаннинг турли соҳалари бўйича 300 дан ортиқ асарлар ёзган. Назм ва насрда қалам юритган. Унинг беш жилдлик «Ал-қонун фит-тиб», «Китоб уш-шифо», «Донишнома», «Саламон ва Ибсол», «Рисолат ат-тайр» ва бошқа кўпгина асарлари шулар жумласидандир. Унинг табобатга доир асарларида касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, ташҳис қўйиш, муолажа усуллари, доривор ўсимликлар хусусиятлари, парҳез, инсон саломатлиги учун жисмоний тарбиянинг аҳамияти каби табобатнинг кўпгина ғоят муҳим масалаларига алоҳида этибор берилган. Унинг «Ал қонун фит-тиб» асари XII асрдаёқ лотин тилига таржима қилиниб, то XVII асргача Европа табобатида асосий қўлланма сифатида фойдаланилган. Ўрта асрнинг бу буюк алломаси шарқда «Шайхур-раис», ғарбда эса «Авиценна» номлари билан шуҳрат топди. Европа олимлари 5 аср давомида Ибн Сино асрлари бўйича тиббиёт мутахассисларини тайёрладилар.

Беруний ва Ибн Синонинг ўша даврдаги илм-фаннинг барча соҳаларига қўшган ҳиссаларини баҳолашнинг ўзи қийин. Улар барча даврлар ва барча халқлар орасида қомусий деб тан олинган олимлар қаторига киради.

Юксак маданиятли Мовароуннаҳр аҳолиси исломни қабул қилгач, улар орасидан етишиб чиққан олимларнинг бир қисми ислом илмини ривожлантириш билан шуғуллана бошлади. Ҳадис илмида тан олинган 6 та буюк алломанинг тўрт нафари

Мовароуннаҳр ва Хуросон фарзандидир. Шулардан ҳам уч нафари Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870), Исо ат-Термизий (824-898), Абу Абдурахмон ан-Насоий (830-915) бизнинг бевосита бобокалонимиз бўлади.

Имом ал-Бухорий тўплаган ҳадислар «Ал жоме ас-саҳиҳ» ёки «Саҳиҳи Бухорий» деб аталади ва бу дунё мусулмонларининг 90 фоизи учун «Қуръон»дан кейинги энг мўътабар ва асосий манба ҳисобланади. Ал-Бухорий, ат-Термизий, ан-Насоий ҳадис тўпламлари ва бошқа асарлари мана салкам 12 асрдан буён бир неча авлоднинг дунёқараши, ахлоқи, имон-эътиқоди, ҳаётга муносабати-маънавияти шаклланишига бевосита таъсир кўрсатиб келмоқда.

Исломи илмини ривожлантиришда Бурхониддин Марғиноний, Абдул Ҳасан Хоразмий, Абул Лайс Самарқандий ва бошқалар номи ҳам машҳурдир. Бурхониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя-фил-фуруз» асари ҳанафий мазҳаби бўйича ислом ҳуқуқшунослигининг энг теран асарларидан бири сифатида ислом оламида машҳурдир.

Ўз даврида аждодларимиз ислом диний-фалсафий илмини ривожлантиришга ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Абу Мансур ал-Мотуридий ва Абул Муъин ан-Насафийлар шулар жумласидандир.

Абу Мансур ал-Мотурудий Самарқандий (870-945) таълимоти Қуръон ва сунна ақидаларини, талаб ва меъёрларини кўр-кўрона эмас, балки ақлан чуқур идрок этиб ўзлаштиришни уларни гайри мантиқий, нооқилона қабул қилмасликни ўргатади. Уларни ғаразли, ноилмий, ўзбошимчалик билан талқин қилишни инкор этади. Унинг инсонда эркин танлаш имкони борлиги, у нима иш қилмасин, ўз ихтиёри билан қилажаги, бинобарин, ҳар бир яхши ва ёмон иши, ҳаракати учун масъуллиги тўғрисидаги фикри жуда қимматлидир.

Мотурудийнинг бу фикри ҳар қандай бир ёқламаликка, бировлар иродасига, сўзига кўр-кўрона итоат этиб, ножўя ишларга қўл уришга кескин қарши чиқади. Албатта, Мотурудийнинг ушбу фикри ҳозирги даврда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Мотурудийнинг яна бир буюк издоши Нажмиддин ан-Насафийдир. У фикҳ, ҳадис, тафсир, калом, тил, адабиёт, тарих илмлари бўйича юзга яқин асарлар битган. У «Ақидатун - насафия» номли асарида Мотурудия таълимотини ривожлантирган.

Жамиятнинг тараққий этиши натижасида Мовароуннаҳрда тасаввуф таълимоти ҳам кенг тарқалди. Бунда Юсуф Ҳамадонийнинг хизмати каттадир. Унинг шогирдларидан Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний икки тариқатга-Яссавия ва Ҳожагоний тариқатларига асос солдилар. Тасаввуфнинг бошқа бир назариётчиси ва суҳравардия тариқати асосчиси Суҳравардий таълимоти негизда Хоразмда «Кубровия» вужудга келган.

Тасаввуфнинг асослари Аҳмад Яссавийнинг машҳур «Ҳикматлар» асарида баён этилган. Яссавий ўз таълимотида инсон камолотга тарки дунёчилик орқали, шариат йўлида тоат-ибодат қилиб, заҳмат чекиб, машаққатли меҳнат натижасидагина етишиши мумкин, деган ғояни илгари суради.

Тасаввуф таълимотининг яна бир машҳур намоёндаларидан бири XII аср бошларида яшаб ижод қилган Нажмиддин Кубро эди. Унинг «Жамолининг муаттарлари ва камолотнинг эгалари», «Ўнта қонун ва қоидалар» ҳамда бошқа асарларида «тавба» «зуҳр» (мол дунёдан воз кечиш), «таваккал» (оллоҳ йўлида), «қаноат топиш» ва «ридо» (ҳаққа етишиш) каби ўнта қонун-қоидалар ифодаланган. Кубровия таълимоти таркидунёчиликни рад этади.

Сўфийлик XIV асрда Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида яна ривож топди. Хўжа Баҳоуддин «Ҳаётнома» ва бошқа асарларида инсонларни ҳалол ва пок бўлишга, ўз меҳнати билан кун кечиришга, муҳтожларга хайр-зҳсон беришга, софдил ва камтар бўлишга чақиради. Унинг «дил ба ёру даст ба кор» (Дилинг аллоҳ билан, қўлинг эса меҳнатда бўлсин) деган ҳикмати Нақшбандия таълимотининг моҳиятини ифодалайди.

Ислом дини ахлоқ қоидаларининг асосий қисмини жамиятда, инсонлар ўртасида амалда бўлган умумбашарий ахлоқ меъёрлари ташкил этади. Исломда бировни ва ўзини-ўзи ўлдириш, ёлғончилик, фирибгарлик, ўғрилиқ, босқинчилик, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилиш, кайф қиладиган ичимликлар ичиш, қимор

ўйнаш, зино ва бошқалар таъқиқланган. Бировга яхшилик қилиш, камбағаллар ва етим-есирларга ёрдам бериш, виждонлилик, инсонийлик ва бошқалар буюрилган.

Ислом динидаги бу каби умуминсоний ахлоқ қоидаларига асосланган талаблар ёш авлодни одобли, ахлоқли, илм-маърифатли қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этган.

Ислом дини пешволари чоризм истилосига қадар ўлкадаги маориф ишларига ҳам раҳбарлик қилган. Мактабларнинг кўпчилиги шаҳар ва қишлоқлардаги ҳар бир маҳаллада мавжуд бўлган. Мактаб домлалигига шу масжид имоми ёки у рози бўлмаган тақдирда четдан маҳалла катталарининг ташаббуси билан лойиқ одамни топишган. Масалан: Нанай қишлоғидаги аҳоли домлаликка кўшни Тўрақўрғондан шу ердаги мадрасани тамомлаган муллани таклиф қилишиб, унга йилига йигирма тиллалик буғдой дони беришларини айтишган. Муллага бу таклиф маъқул бўлса-да, йўлнинг узоқлиги сабабли бунга кўнмаган¹.

Хонлиқлар даврида мактаблар хусусий бўлиб, уларни мактабдор ўз уйида очган. Барча мактаблар болаларнинг ота-оналари маблағлари ҳисобига фаолият кўрсатган. Мактабдаги таълим-тарбия кўпроқ мактабдорга боғлиқ бўлган, домла хат-саводга мойил бўлса, унинг мактабида хат-савод ўргатиш яхши йўлга қўйилган. Бу мактабларнинг деярли аксариятида ўқиш ва ёзиш деярли бир вақтда ўргатилмаган. Аввал фақат ўқиш, кейин ёзиш ўргатилган. Амир ва хонлиқлар даврида раислар ота-оналар болаларини мактабга берган ёки бермаганлигини назорат қилиб турган.

Болалар одатда, мактабни 7-8 йилда битирганлар, айрим ҳолларда 4-5 йилда битирганлар ҳам бўлган. Бу ўз навбатида домлага ва боланинг зеҳнига боғлиқ бўлган. Мактабни тамомлаган болаларнинг аксарияти одатда мадрасаларда ўқишни давом эттирарди. Мадрасалар мактабдан юқори кўринишдаги маданий марказ бўлиб, улар уч гуруҳга бўлинган:

1. Хон мадрасалар-хон, унинг оила аъзолари, сарой амалдорлари томонидан бунёд этилган. Бундай мадрасалар, асосан, йирик шаҳарларда қурилган. Масалан: Улуғбек,

¹ Ўз РМДА 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш, 6-варақ.

Тиллақори, Шердор, Бароқхон, Моҳлар ойим, Абдурахмон офтобачи мадрасалари ва бошқалар.

2. Эшон мадрасалар-ислом динидаги тасаввуф тариқатининг диний раҳнамолари бўлган эшонлар, шайхлар, пирлар томонидан қурилган. Буларга мисол тариқасида Тошкентдаги Хўжа Аҳрор Вали мадрасаси, Андижондаги Халфа Азиз эшон, Қўқондаги Ҳасанхўжа эшон мадрасаларини келтиришимиз мумкин.

3. Хусусий мадрасалар-бундайларнинг сони Туркистон ўлкасида кўп бўлиб, улар асосан йирик ер эгалари, бойлар, савдогарлар ва бошқа бадавлат кишилар раҳбарлигида қурилган. Уларни, аввало, савоб йўлида, яхши ном қолдириш учун ҳам бунёд этганлар.

Ислом улаمولари мазкур мадрасалардаги таълим-тарбия ишларига ҳам бошчилик қилишган. Мадраса ўқув дастури қуйидаги илмий гуруҳларни ташкил этган:

I. Араб тили: грамматикаси, морфология, синтаксис, арабча нотиклик, Қуръоннинг ўқилиши ва илмий мунозара маданияти.

II. Илоҳиёт ва қонуншунослик: Қуръон тафсири, ҳадис, фикҳ, диний ақидалар, мерос тақсимоти ҳақида таълимот, қонуншунослик асослари.

III. Фалсафа: мантик, математика, астрономия, тиб илми, кимё ва табиий фанлар.

Туркистон мадрасаларида ўқитиш икки йўналишда олиб борилган: умумий ва ҳуқуқий билимлар бўлиб, хусусиятига кўра, араб, форс ва ўзбек тилларида олиб борилган. Хонликлар даврида Туркистондаги барча мадрасаларнинг йирик миқдордаги вақф мулклари бўлган. Улардан келадиган даромадларга асосланиб, мударрис, мутавалли ва бошқа ходимларга маош белгиланган. Шунингдек, талабаларга ҳам йиллик маошдан ташқари буғдой, арпа, гуруч каби озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам берилган. Бу билан мадрасалардаги тамағирликнинг олди олинган.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, 1994 йилги ҳисоб-китобга кўра мадраса мударрисининг бир ойлик даромади ҳозирги пул ҳисобида 100 минг сўмни ташкил этган.

Мадрасада талабаларнинг ўқиши учун барча шароитлар муҳайё қилинган. Талабаларни қобилиятига қараб уч гуруҳга: аъло, ўрта,

паст гуруҳга бўлиб ўқитилган. Ҳар бир талаба учун ўқув дастури шунга мувофиқ тарзда бўлган, дарслик ва ўқув кўлланмалари ҳам уларга мос тарзда белгиланган.

Агар талаба кейинги босқичларга ўта олмаган бўлса, яъни ҳозирги тилда айтганда, яқуний назоратдан етарли балл-баҳо ололмаган тақдирда унга вазифа бериш тўхтатилган.

Бундан ташқари мадраса талабаси қуйидаги ички тартибларга риоя қилиши зарур эди:

1. Дарс пайтида мадрасада бўлиши ва берилган топшириқни тўла бажариши шарт бўлган.

2. Мадрасадан ташқарида истиқомат қилмаслиги керак эди. (Агар талаба оилали бўлса, унга пайшанба ва якшанба кунлари рухсат берилган).

3. Мадраса талабасидан шариятга тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик талаб этилган.

Ушбу талабларни уч маротаба бузган талаба мадрасадан четлаштирилган.

Бундан кўриниб турибдики, мадрасадаги ички тартиб-интизомга риоя қилиш қатъий шартлардан бири бўлган. Мазкур мадрасаларда ўқув-тарбия ишларини олиб бораётган уламолар меҳнаткаш халқ фарзандларини ахлоқ-одоб, дўстона муносабат, поклик, ҳалоллик, ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш билан бирга, кибр-ҳаво, фитна-фасод, ёлғончилик, ватанга хоинлик каби бутун инсониятга зарарли сифатларни қоралар эдилар.

Хонликлар даврида мадрасаларда Қуръон, шарият, мусулмон қонунчилиги асосларини ўқитиш мадрасаларнинг асосий вазифаси ҳисобланиб, дунёвий фанлар, айниқса, аниқ фанлар тараққиётида бир қадар турғунликлар кўзга ташланади. Дунёвий фанлардан адабиёт, тарих, мантиқ, алжабр ва ҳандаса каби фанлар ўқитиларди. XIX асрда Қўқонда 15 та мадраса фаолият кўрсатган бўлса, бошқа шаҳарларда ҳам бир нечта йирик мадрасалар бўлган. Лекин Қўқон хонлигида Бухоро мадрасаларида ўқиб келган кишиларнинг мавқеи анча баланд ҳисобланарди.

Ўрта Осиёда мусулмон руҳонийлари азалдан жамиятда катта куч эди. Дин арбоблари хон ва амирларнинг асосий маслаҳатчилари бўлиб давлатнинг сиёсий, хўжалик ва ахлоқий

масаллари ечимига анчагина таъсир кўрсатган. Масалан: XV-XVI асрларда Нақшбандия тариқатининг раҳбарлари Хўжа Аҳрор Валий ва унинг авлодлари, Жўйбор шайхлари шулар жумласидандир. Бу авлод вакиллари ўз даврида шайхулисом, қозикалон, муфтий каби давлатнинг юқори лавозимларини эгаллаганлар.

Хонликларнинг турли шаҳар ва қишлоқларида қозилар, имомлар, хатиблар, шайхлар ислом динининг машҳур арбоблари ҳисобланган. Диний унвонларга эга бўлган ва ҳар хил лавозимларни эгаллаган шахслар билан бир қаторда азиз-авлиё ҳисобланган айрим авлодлар гуруҳи ҳам бўлганки, улар диний ҳаётда муҳим ўрин тутишган. Муҳаммад пайғамбар авлоди ҳисобланган сайидлар шулар жумласидандир. Улар алоҳида табақа сифатида ажралиб, давлат томонидан таъминлаб турилган, халқ орасида ҳам алоҳида мавқега эга бўлган. Ўзбекистонда улар тўралар деб аталган.

Исломда сайидлардан кейин турадиган оқсуяк табақа хўжалар ҳисобланади. Хўжаларнинг келиб чиқиши тўғрисида турли фикрлар мавжуд. Шулардан бири ва асосийси шуки, хўжалар дастлабки тўрт халифа – чаҳориёр - Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алидан (Алининг Фотимадан бошқа хотинларидан) тарқалган авлод дейилади. Хўжалар Ўрта Осиёда сайидлар каби айрим имтиёзларга ва катта нуфузга эга бўлганлар. Жуда катта ер майдонларига ҳамда кўплаб кўчмас мулкларга эгалик қилганлар. Хўжа Аҳрор Валий ва унинг авлодлари бунга мисол бўла олади. Ўрта Осиёда нисбатан кам бўлса-да, халқ орасида катта мавқега эга бўлган эшонлар дарвешлик ва сўфийлик оқимларида диний раҳнамолар ҳисобланишган. Улар баъзан пир деб ҳам аталган ва ўзларининг кўплаб муридларига эга бўлганлар. Эшонларнинг таъсири, айниқса, кўчманчи ва ярим кўчманчи ўзбеклар орасида кучли бўлган ва уларнинг муридлари кўп бўлган.

Ўрта Осиё худуди чор Россияси томонидан босиб олинганга қадар мусулмон руҳонийлари давлатни бошқариш ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Хонликлар даврида қуйидаги диний унвон ва мансаблар мавжуд бўлиб, булар: шайхулисом, қозикалон, нақиб, қози аскар, аълам, муфтий, раис, мударрис, имом, муаззин. Бундан ташқари мусулмон руҳонийлари суд

ишларига ҳам бошчилик қилишган. Жиноятни аниқлашда ва жазо белгилашда шариат қонунлари ва асрлардан-асрларга ўтиб келаётган одоб-ахлоқ қоидалари асосий мезон бўлиб хизмат қилган. Фуқаролик ва жинойий ишларнинг барчасини қозилар кўриб чиққан. Қозига оғзаки ёки ёзма равишда ариза тушгандан сўнг айбдорлар қози хузурига чақирилган. Икки кишининг гувоҳлиги айбдорни аниқлашда етарли эди. Гувоҳликка фақат намоз ўқийдиган, шариат қонун-қоидаларига риоя қиладиган, ҳалол кишиларгина ўтиши мумкин бўлган. Айбдорларнинг айбига қараб жарима солиш, тан жазоси бериш, зиндонга ташлаш, сазойи қилишдан тортиб, ўлимга маҳкум этишгача бўлган жазо чоралари қўлланилган. Масалан, кимки харидор ҳаққига хиёнат қилса, қаттиқ жазога дучор этиларди. Хусусан, бундайлар ярим яланғоч ҳолда аравада бозорларда намойиш қилиш учун сазойи қилинарди, овози борича: «Мен шайтон йўлига кириб, харидорни алдадим», деб жар солишга мажбур этиларди¹. Бозор айланиб чиқилгунча у дарра билан уриб бориларди. Бозорларда деярли ўғрилар бўлмас эди. Агар кимки биринчи марта ўғирлик қилиб қўлга тушса, унинг чап қўли, иккинчисида эса ўнг қўли кесиб ташланар эди ва бундай жазо халқ кўз ўнгида амалга ошириларди. Шунинг учун ҳам хонликлар даврида бозор дарвозалари, раста ва хонадон эшикларига қулф солишмасди.

Бозорлар ва хонадонлар эшикларига қулф олиш асосан, Ўрта Осиё ҳудуди чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин вужудга келган.

Қози ҳукмидан норози бўлганлар қози калон ёки амирга ариза беришга ҳақли эди. Қози чиқарган ҳукми қози калон, унинг ҳукмини эса, фақат амир бекор қилиши мумкин бўлган. Суд ишларида аълам, муфтий каби диний мансаб эгалари ҳам катта рол ўйнаганлар. Одатда ҳар бир айбдордан ёки унинг оила аъзоларидан белгиланган жазодан ташқари каттагина жарима ҳам ундириб олинарди. Масалан, Бухоро амирлигида ароқ сотганлиги учун айбдор деб топилган маҳаллий яҳудийга 60 дарра урилиб, унинг оиласидан 150 тилло жарима ундириб олинган.

¹ Ўзбекистон тарихи. Тошкент. 2000. 102-бет.

Дин намоендалари – эшон, сайид, қози, имом, хатиб ва бошқалар аҳоли билан узвий алоқада бўлиб, уларга ўз таъсирларини ўтказганлар ва ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этганлар.

Туркистон ўлкасининг шаҳар ва қишлоқларидаги маҳалла масжидларининг имоми диний ташвиқот ишларида ва аҳолининг кундалик ҳаётида етакчи ролни ўйнаган. Маҳалла имоми шариат қонун-қоидаларини яхши биладиган, Қуръондаги оятларни ва ҳадисларни шарҳлай оладиган юқори билим эгаси бўлган. У маҳалла аҳлининг хулқ-атвори, шариат кўрсатмаларини қандай бажараётганлигини кузатиб борар ва унга риоя қилмаганларни жамоат олдида айбларди. Шунингдек, у маҳалладошларининг «иссиқ ва совуқ» маросимларида иштирок этарди.

Имомнинг фаолияти фақат диний маросимларни бажариш билан чекланмаган. У одатда маҳалла мактабининг домласи ҳам бўлган. Шунингдек, имом ҳамқишлоқларининг турмушидаги муаммоларни ҳал қилишда маслаҳатчи ҳам эди. Халқ оммаси имомларни эъзозлаган ва улар ортидан эргашган.

Шундай қилиб, хонлиқлар даврида шайхулислом, қози калон, нақиб, қози аскар, аълам, муфтий, раис, имом, мударрис каби диний унвон ва мансаблар бўлган. Ислом дини вакиллари хонлар ва амирларнинг яқин маслаҳатчилари бўлиш билан бирга ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий масалаларни ҳал этишда хукмдорларга яқиндан ёрдам берганлар.

ЧОРИЗМ ИСТИЛОСИДАН КЕЙИН ИСЛОМ ДИНИНИНГ АҲВОЛИ

Ўрта Осиё ҳудуди чор Россияси томонидан истило қилингандан кейин босқинчилар ўлкада ўзларининг мустамлакачилик ва талончилик сиёсатини юрита бошладилар.

Чор ҳукумати Туркистонда ишлаб чиқарувчи кучларнинг бири-бирига ҳамоҳанг бўлиб ривожланиши билан қизиқмас, ўлкага асосан рус саноати учун зарур бўлган пахта, ипак, қоракўл ва бошқа хом ашёларни етказиб берувчи манба сифатида қарар эди. Шунинг учун ҳам мустамлакачилар ўзларининг асосий диққат-эътиборларини аввало ўлканинг маъмурий тузилиши режасини ишлаб чиқишга қаратдилар.

Чоризмнинг Туркистон ўлкасининг маъмурий тузилиши ва уни бошқариш режасини ишлаб чиқишида ҳам анча қизғин мунозаралар бўлган. Баъзи бир амалдорлар французларнинг Тунис ва Жазоирдаги босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсати усулини қўллаш керак, деган ғояни илгари сурган бўлсалар, бошқалари бу йўлни инкор этганлар. Жумладан, чор ҳукуматининг кўзга кўринган амалдорларидан бири Абаза бу масалада шундай деган эди: «Французларнинг тажрибаси ҳозирги замон тараққиётидан четда турган Туркистон ўлкасининг ярим ёввойи халқлари учун тўғри келмайдиган ва ҳаддан ташқари либерал сиёсатдир».¹

Чор ҳукуматининг амалдорларида Туркистондаги пахтачиликни ривожлантириш масаласида икки хил фикр мавжуд эди. Биринчи фикр тарафдорлари таклифига кўра суғорилаётган пахта етиштиришни кўпайтириш лозим эди. Бунинг учун эса, ғалла ва бошқа экин экиладиган ер майдонлари қисқартирилиб, улар ўрнига ҳам пахтанинг кўп экилиши кўзда тутилганди. Бундай қилинса, фақат Туркистон пахтасидан эмас, балки Россия ғалласини ўлкага келтириб сотишдан ҳам даромад олинарди.

¹ Ўз РМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 37 варақ.

Бунинг устига, ўлкада пахтачиликнинг ривожлантирилиши Россияни Америка пахтасига бўлган қарамликдан озод қилиб, сарфланаётган миллионлаб сўмларни тежаш имконини берарди.

Иккинчи фикр тарафдорлари эса, пахтачиликни кенг кўламда ривожлантиришни янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига юқори поғонага кўтариш таклифини илгари сурганлар. Аммо бу таклиф деярли инobatга олинмаган.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимизга тўғри келадики, иккинчи таклиф шўро ҳокимияти томонидан амалга оширилган. Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё ва бошқа вилоятлардаги ерлар кенг миқёсда ўзлаштирилди. Бунинг оқибатида Орол денгизи сатҳи 1960 йиллардан бошлаб аста-секинлик билан пасайиб борди. Охиروқибатда ҳозирги куннинг глобал муаммоларидан бири бўлган Орол муаммоси шўролар давлатидан бизга мерос бўлиб қолди.

Юқоридаги фикрларни инobatга олган генерал-губернаторлиги маъмурияти Туркистон ўлкасида бошқача йўлни тутди, яъни ўлка халқларини қул қилиб олиш борасида ўзининг янгича бошқарув усулини яратишга қарор қилди. Бунинг учун эса Англия, Франция, Германия каби давлатларнинг босқинчилик ва талончилик сиёсатини мукаммал ўрганиб чиқишга қарор қилди. Шунинг учун ҳам 1869 йилнинг май ойида Туркистон генерал-губернатори К. П. фон Кауфманнинг буйруғига биноан штабс-капитан Комаров Петербургга кутубхона ва олий ўқув юртларида ишлаш учун юборилди. Бу ерда у Ўрта Осиё ва муслмон давлатлари халқларининг ерга бўлган ҳақ-ҳуқуқларини ўрганди. Комаров бу ҳақдаги маълумотларни 1870 йили Туркистон генерал губернаторлиги маъмуриятига топширди.

1873 йили муслмон мамлакатларидаги ер масалалари бўйича гарб шарқшунослари билан фикр алмашиш учун генерал Абрамов Женевага юборилди. 1874 йили эса капитан А. Н. Куропаткин Жазоирга бориб, французларнинг 1870-1871 йилларда олиб борган босқинчилик сиёсатини батафсил ўрганиб чикди. Куропаткин ўзининг ҳисоботида Жазоирдаги француз губернатори Геданнинг қуйидаги фикрларини алоҳида таъкидлаб ўтди: «Ерларнинг маҳаллий халқ қўлидан европаликларга ўтиши

осонлик билан амалга оширилган тақдирдагина мустамлакачиликнинг муваффақияти таъминланади»¹.

Туркистон генерал-губернаторлиги бундай тадбирлар билан чекланиб қолмай, Россиянинг марказий шаҳарларидан йирик шарқшунос олимларни ва шарқшунослик факультети талабаларини ҳам Туркистон ўлкасига таклиф этди.

Ўлгага бундай олим ва талабалар таклиф этилгани билан барча масалалар бу шарқшунослар томонидан ҳам босқинчилик нуқтаи назаридан туриб, чор Россияси манфаатларини ҳимоя қилгани ҳолда ёритиб берилди. Чунки, босқинчи генераллар шарқшуносларни ҳам бунга мажбур этган эдилар. Масалан, Туркистон ҳарбий округининг бошлиғи генерал-лейтенант Мациевский томонидан шарқшунослик жамиятига юборилган хатда шундай дейилган эди: «Жамият Туркистондаги барча масалаларни илм-фан учун ҳам, шарқ учун ҳам эмас, балки Россия нуқтаи-назаридан туриб, бу халқларни руслаштириш мақсадида ўрганмоғи зарур»².

Бундан кўриниб турибдики, Туркистонга олиб келинган рус шарқшуносларига ҳам генерал-губернаторлик доимо ўз таъсирини ўтказиб келган.

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимизга тўғри келадики, бу билан биз рус шарқшунос олимларининг нафақат Ўзбекистон балки, Марказий Осиё халқлари тарихига қўшган ҳиссаларини инкор қилмоқчи эмасмиз.

Чор ҳукуматининг Туркистон ўлкасида олиб бораётган сиёсати хусусида мактаб ва мадрасалар инспектори бўлиб ишлаган В. П. Наливкин ҳам шундай деган эди: «Биз кўриб турибмизки, 1870 йилдан бошлаб зўр бериб Туркистон ўлкасини бошқаришнинг батафсил ишлаб чиқилган лойиҳасини яратишга ҳаракат қилинмоқда. Юқори ҳукуматнинг таъкидлашича бу кўпгина масалаларни, яъни илм-фан, маданият, соғлиқни сақлаш, вақф, ер, сув ҳамда бошқаларни қонун асосида ҳал этишга ёрдам берар эмиш. Бунга Туркистон ўлкаси кута-кута 1886 йилдагина эришди. Бунга қадар бу масалалар назарий ва қисман амалий

¹ Савицкий А. П. «Поземельный вопрос в Туркестане». Тошкент-1963.

² Ўз РМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 37-варақ.

жиҳатдан ўзининг аввалги ҳолида бўлиб, улар давлат томонидан назорат қилинмас эди».¹

Аслида эса Туркистон ўлкасидаги таълим-тарбия, суд ҳамда бошқа ишлар яхши йўлга қўйилган бўлиб, чор Россиясининг олиб бораётган босқинчилик, талончилик ва мазкур муассасаларга ўтказаятган тазйиқи туфайли бу маҳкамаларнинг ишлари издан чиқмоқда эди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олинган дастлабки вақтларда босқинчилар ўлкадаги қишлоқ хўжалигининг аҳволи, ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, маориф соҳасидаги ишлар, ҳамда ислом динининг ўлкада тутган ўрни ва бошқа бошқарувга оид маълумотларга тўла эга эмасди. Бу эса ўлкани мустамлакага айлантиришда жуда муҳим аҳамияга эга эди. Мана шу омилларни ҳисобга олган Россия императори Александр II Туркистон ўлкасининг 1867-1881 йиллардаги биринчи генерал-губернатори бўлган Фон Кауфманга чекланмаган ҳақ-хуқуқларни берган. Генерал-губернатор эса бу имкониятлардан жуда кенг фойдаланган.

Туркистон халқи истеҳзо билан «ярим подшо» деб атаган К.П.Кауфман мустақил равишда уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш ва бошқа кўплаб ваколатларга эга бўлди. Кауфман аввало Туркистон заминидagi хунрезликларни ниқоблаш мақсадида найрангбозлик йўлига ўтди. У рус давлати мавқеини мустаҳкамлаш ва Туркистон ўлкасидаги фожиаларни хаспўшлаш мақсадида бир гуруҳ рус давлатига содиқ туб аҳоли вакилларини марказий ҳукумат билан келишган ҳолда Петербургга юборди.

1867 йили Петербургга етиб келган Туркистон вакиллари дабдаба ва иззат-икром билан кутиб олинди. Улар асосан, ҳукумат вазирликларида, император саройида, фанлар академиясида, музейларда, Петропавловск қалъасида, фабрика ва заводларда, театр ва циркда, касалхоналарда, император боғида ҳамда Петербургнинг бошқа диққатга сазовор жойларида бўлдилар. Бундай «меҳмондўстлик»нинг асосий мақсади Россия давлатининг қудратини уларга намоиш қилиш эди.²

¹ ЎзР МДА: 1-фонд, 12-рўйхат, 79-иш, 11-варақ.

² Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 101-бетлар.

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман томонидан юборилган вакилларни, ҳатто подшо Александр II нинг ўзи ҳам қабул қилган. Вакиллар учрашув чоғида Туркистон аҳолисининг рус давлати тобелигига олинганидан хурсандлигини, ўлканинг императорга абадий содиқлигини изҳор этувчи мактубни топширганлар. Бу мактубга Тошкент, Туркистон, Хўжанд, Чимкент ва бошқа ерларнинг оқсоқолларидан 59 киши имзо чекиб, муҳр босган эди. Муртадлик ва сотқинликдан иборат «вазифа»ни адо этган Туркистон «вакиллари»нинг аслида Ватан ва халқ иродасини ифодалашга маънавий ҳуқуқлари йўқ эди¹. Чунки, бу вақтда Қўқон, Бухоро, Хива хонликларидаги ватанпарварлар босқинчиларга қарши мардонавор курашаётган эдилар. Босқинчилар бу тadbир орқали гўё Туркистон аҳолиси ўз «ихтиёри ва хоҳиши» билан рус давлати фуқаролигига ўтганлигини жаҳонга намоиш қилишга уринган эди. Чор ҳукуматининг бу қаллоблигини шўро ҳокимияти ҳам ҳеч иккиланмай давом эттирган. Шўролар даврида ёзилган Ўзбекистон ССР тарихи дарсликларида ушбу мавзу «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши ва унинг прогрессив аҳамияти» деб номланди. Оқибатда ушбу ёлғон орқали бир неча авлоднинг онги узоқ йиллар давомида заҳарлаб келинди.

Юқоридаги тadbирдан кейин генерал-губернатор К. П. Кауфман 1868 йилнинг 3 январида ҳарбий округ кенгашининг аъзоси полковник Николаевга Туркистон ўлкасидаги ер масаласини ўрганиб чиқишни топширди. Полковник Николаев Туркистондаги давлатни, кўчманчи ва ўтроқ халқларнинг ерга бўлган ҳақ-ҳуқуқларини мукамал ўрганиб чиқиб, ўзининг ҳисоботини 1869 йилнинг 11 августида Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонасига топширди. Полковник Николаевнинг ҳисоботида Туркистон ўлкасидаги маҳаллий аҳолининг ерга бўлган ҳақ-ҳуқуқларини ва мазкур ерларни шариат қонун-қоидалари асосида бошқарилиши ҳам кўрсатиб ўтилганди.

Туркистон ўлкасидаги ер тўғрисидаги масалани полковник Николаев билан бир вақтда шарқшунос А. Кун ва штабс капитан Комаров ҳам ўрганиб чиққан эдилар². Ушбу ҳисоботлар билан

¹ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 101-бетлар.
² Савицкий А. П. «Поземельный вопрос в Туркестане». Тошкент-1963. 82-бет.

батафсил танишиб чиққан Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонаси К. П. Кауфманга ер тўғрисидаги масалани қайта кўрувчи махсус комиссия тузишни таклиф этди. Демак, бундан кўриниб турибдики, юқоридаги комиссиянинг ҳисоботлари мустамлакачиларни тўла қониқтирмаган.

Шунинг учун ҳам 1869 йилнинг 6 октябрида Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонаси бошлиғи майор Гомзин раҳбарлигидаги комиссия ўз ишини бошлади. Мазкур комиссия давлатни ва маҳаллий аҳолининг ерга бўлган ҳақ-ҳуқуқларини ҳамда диний маҳкамалар фаолиятини ҳам ўрганишга киришди. Комиссия ўзининг ҳисоботида вақф ерларидан олинган даромадлар ҳисобига ўлкадаги мадраса ва мактаблар ҳам таъминлаб, таъмирлаб турилишини алоҳида кўрсатиб ўтган.

Мана шундан кейин генерал-губернатор фон Кауфман Тошкентда тайёрланган лойиҳани 1871 йили Россия империяси ҳарбий вазирлигига тақдим этди. Лекин бу лойиҳа ҳам подшо маъмурияти томонидан қаттиқ танқид қилиниб, унинг бир қатор камчиликлари кўрсатилди. Шунинг учун ҳам генерал Кауфман бу лойиҳани қайтариб олишга мажбур бўлган.

Тошкентга келган генерал-губернатор Кауфман Зарафшон округининг бошлиғи генерал-майор Абрамов раҳбарлигида янги комиссия тузди. Мазкур комиссия аввал тайёрланган лойиҳаларнинг ҳаммасини қайтадан кўриб чиқди. Бунда Туркистон ўлкасидаги барча масалалар, яъни ер, солиқ, соғлиқни сақлаш, ер ости ва усти бойликларидан фойдаланиш, тиббиёт, маориф, вақф мулклари, суд ишлари ва бошқа масалаларни ҳам ўз ичига олганди.

Абрамов раҳбарлигида тайёрланган лойиҳада чор Россиясининг мустамлакачилик ва талончилик сиёсати янада ошкора тарзда баён этилди. Мазкур лойиҳада ерга эгалик қилишнинг вақф тури деярли йўқ қилинди.

Солиқ сиёсатида бу яна ҳам кескинроқ тус олди. Шундай қилиб талончилик мақсадларини кўзлаб тайёрланган лойиҳа 1872 йилнинг охирида генерал-губернаторлик девонхонасига топширилди.

1873 йили Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ўзи бошчилигида генерал-лейтенант Колпаковский, генерал майорлар: Абрамов, Головачев ва Гомзин ҳамда полковник Новосичлардан иборат бўлган янги комиссияни тузди.

Генерал Кауфман раҳбарлигидаги ушбу комиссия ҳам Туркистон халқини ва ўлкадаги ислом дини вакилларининг ҳақ-ҳуқуқларини янада чеклади, яъни вақф маҳкамаларига ўз ерларида истиқомат қилаётган аҳолидан солиқ йиғиштириб олишни таъқиқлади. Бундан ташқари босқинчилар мадрасалар қуришни, ўз мол-мулкларини бу муассасаларга вақф қилишни ҳам таъқиқладилар. Бунинг учун эса мустамлакачи ҳукуматнинг махсус рухсатномаси бўлиши зарурлиги кўрсатиб ўтилди.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, ўтган асрнинг бошларига қадар Туркистон ўлкасидаги кўплаб қишлоқлар, мактаб, мадраса ва масжидларга «вақф» қилинган бўлиб, бу ерларда маҳаллий аҳоли истиқомат қилишига қарамай олинган солиқ давлатга эмас, балки вақф маҳкамасига тегишли эди.

Агар Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олингунга қадар бўлган тарихимизга яхшироқ эътибор берадиган бўлсак, ўлка аҳолиси ўз эҳтиёжидан ортиқча бўлган ерларни, савдо расталари, тегирмон, карвонсарой ва бошқа кўчмас мол-мулкларини аввало мактаб ҳамда мадрасаларга савоб тариқасида инъом қилган. Бу билан илм аҳлларини қўллаб-қувватлаб турган. Шунингдек, ҳадислардаги «Бешиқдан то қабрга қадар илм ол» деган ҳикматли сўзларга амал қилган.

Генерал-губернатор Кауфман томонидан Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом лойиҳасини тайёрлаш 1881 йилга қадар давом этган ва шундан кейингина бу лойиҳа марказий ҳукуматга топширилган. Аммо Петербургдаги ҳарбий, молия, ташқи ишлар ва бошқа бир қатор вазирликлардаги амалдорларга бу лойиҳа ҳам маъқул келмайди. Бунга сабаб, уларнинг назарида Туркистон генерал-губернаторлиги ўлка халқига катта имтиёзлар бераётгандек бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам 1881 йилдан 1886 йилга қадар ушбу лойиҳа Петербургда қайта ишлаб чиқилади. Шундан кейин 1886 йилнинг 12 июнида подшо Александр II «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом»га имзо чеккан.

✓ Энди чор ҳукуматининг ислом динига бўлган муносабати масаласига келсак. Бу муносабатлар асосан XVIII асрдан, яъни подшо Россияси ислом динига эътиқод қилувчи халқлар ерларини ўз мустамлакасига айлантирган даврдан бошланган. Босқинчилар аввало мазкур ерларда ўзлари учун маъқул бўлган диний тартибдаги бошқарувни жорий этган эди. Жумладан, 1788 йилнинг 22 сентябрида Уфа шаҳрида «Оренбург» диний бошқармасини, 1831 йилнинг 23 декабрида эса «Таврия» диний бошқармасини ташкил этган бўлса, 1872 йилга келиб Кавказ ортида яшовчи мусулмонлар учун шундай диний бошқармани ҳам ташкил этганди.¹

Албатта бу диний маҳкамалар ташкил этилгани билан улар бевосита чор ҳукуматининг доимо қаттиқ назорати остида эди. Энди босқинчиларнинг Туркистон ўлкасини истило қилиб олаётган вақтдаги ислом динининг аҳволига эътибор берадиган бўлсак, аввало босқинчилар ўлкада қатъий тартибда системалаштирилган ислом дини билан тўқнашдилар. Буни Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори генерал фон Кауфман ҳам императорга ёзган ҳисоботида таъкидлаб ўтган эди: «Албатта, бу давлатлар тепасида амир ва хонлар тургани билан давлатни бошқариш ишларида ислом дини вакиллари етакчи ролни ўйнайди. Шу билан бир қаторда фан, маориф ва суд соҳасидаги ишлар ҳам уларнинг қўлидадир»².

Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё ҳудуди чор Россияси томонидан босиб олинаётган бир вақтда босқинчилик урушлари олиб борилаётгани сабабли Туркистон ўлкасидаги диний ишларни назорат қилишни Оренбург диний бошқармаси зиммасига юкланди ва бу назорат 1880 йилга қадар давом этди. Лекин шундай бўлишига қарамай чор ҳукумати босқинчиликнинг дастлабки кунларидан бошлабоқ ислом динига нисбатан душманлик кайфиятида бўлди. Тошкент, Жиззах, Самарқанд каби шаҳарлардаги мактаб, мадраса, масжидларнинг вақф мулклари босқинчилар томонидан тортиб олинди. Бунинг учун эса турли хилдаги баҳоналар рўқач қилиб кўрсатиларди. Масалан,

¹ Рыбаков С.Г. «Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России». С.Петербург - 1917 17-бет.

² Ўз РМДА: 36-фонд, 1-рўйхат, 2366-иш, 24-варақ.

шаҳарнинг қиёфасини бузмоқда, йўллар ўтказилиши керак, шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмида жойлашган ва ҳ.к.

Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолларни келтириб ўтишимиз мумкин. Тошкент чор Россияси қўшинлари томонидан босиб олинганидан сўнг Кўкалдош мадрасасига тегишли 69 та савдо растаси генерал Черняев буйруғига биноан бузиб ташланди.

1869 йилнинг 16 январида Туркистон генерал-губернаторининг 157-сонли қарорига мувофиқ ҳар қандай ерга тегишли бўлган ҳужжатларни йиғиштириб олишни Савенков раҳбарлигидаги комиссияга топширилди. 1869 йилнинг 28 мартда эса Тошкентдаги Назарбой вақф мулклари шаҳар ҳокими Российский буйруғи билан Тошкент хўжалик ишлари бошқармасига олиб берилган¹.

1872 йилга келиб Тошкентдаги Хўжа Аҳрорнинг Дархон ва Оққўрғон ариқлари оралигидаги ерлари босқинчилар армияси солдатларига томорқа сифатида бўлиб берилган. Хўжа Аҳрорнинг Тошкентнинг Шайховандтоҳур қисмидаги ерлари эса «обсерватория ва ғишт заводи қуриш учун» тортиб олинган².

1868 йили Самарқанд шаҳри чор Россияси қўшинлари томонидан босиб олингандан кейин шаҳар ичидаги мадрасалардан бирига рус солдатлари жойлаштирилган бўлса, масжидлар рота ва батарея омборларига айлантирилди. Яна биттасига эса округ бошлиғи жойлаштирилди³.

Улугбек мадрасасининг бозор ичидаги йилига 600 сўм фойда келтираётган вақф мулки ҳам мустамлакачи давлат фойдасига тортиб олинди.

1872 йили Самарқанддаги Юсуфбой мадрасаси ва унинг 22 та ҳужраси, 470 таноб ери тортиб олинди, шаҳар қасалхонасига айлантирилди. Туркистон ўлкасини босиб олишда бошланган бу сиёсат кейинчалик бошқа генерал-губернаторлар даврида ҳам давом эттирилди.

¹ Ўз РМДА: 36-фонд, 1-рўйхат, 170-иш, 228-варақ.

² Ўз РМДА: 1-фонд, 12-рўйхат, 884-иш, 158-варақ.

³ Л. Н. Соболев. Географические и статические сведения о Зеравшанском округе. С. Петербург-1874. 169-бет.

Шунинг учун ҳам Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олинаётган вақтда маҳаллий аҳоли билан бирга мадрасаларнинг талабалари ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатган эдилар. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин. 1865 йилда Тошкентдаги чор ҳукумати босқинига қарши ҳаракатнинг фаол қатнашчилари «Хўжа Аҳрор» мадрасасининг талабалари бўлиб, уларга Тошкент бозорларида бир қанча карвонсаройлари бўлган Солиҳбек шахсан бошчилик қилган эди.

Самарқанддаги 1868 йилдаги кўзғолонда «Шердор» ва «Тиллақори» мадрасасининг муллалари қатнашган бўлиб, улар хоин Самарқанд беги томонидан қатл этилганди¹.

Вилоятлар ҳарбий губернаторлари ва уезд бошлиқларининг мусулмон руҳонийлари ва мусулмон ўқув юртлари-мактаблар, мадрасалар ва шу кабиларга нисбатан ниҳоятда менсимай муносабатда бўлишлари мусулмонларнинг аксарият қисмида норозилик уйғотарди. Лекин ҳушёр ва уста сиёсатчи, Туркистон ҳарбий мустамлакачилик маъмуриятининг ташкилотчиси, ўлканинг биринчи генерал-губернатори бўлган К. П. Кауфман мусулмон аҳолисининг ривожланиш даражаси, маданий мероси ва маънавий олами фақат ислом шариатига эмас, шу билан бирга, бой дунёвий билимларга ҳам асосланганлиги, бу билимлар пойдеворини шу заминда етишиб чиққан Форобий, Беруний, Ибн Сино, ал Хоразмий, Улуғбек, ал Фарғоний ва бошқа кўплаб мутафаккир олимлар яратиб кетганлигини империянинг бошқа кўпгина амалдорларидан кўра яхшироқ тушунарди. Шунингдек, Туркистондаги сиёсий вазиятнинг ўзига хос хусусиятини ҳам XVI-XVII асрлардаги Волгабўйи маҳаллий аҳолисининг ислом динига кириши ва ижтимоий ривожланиши даражаси билан мутлақо қиёслаб бўлмасди. Кауфман ислом динига эътиқод қилувчи аҳолини мажбуран христианликка киритишга қарши эътирозларини ўзига хос тарзда асослаб берди. 1868 йил январ ойида у православ миссионерлари бошлиғига: «Туркистон ўлкасининг аҳолиси христианликни қабул қилиши учун ҳали вақт етилган эмас. Христиан динини ҳозирги вақтда тарғиб қилиш

1. Ўз. РМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 194-иш, 157-варақ.

яхши натижалар бермайди, аксинча, маҳаллий халқни биздан узоқлаштирадиган бу тадбир ишимизга бутунлай зарар келтириб, эплаш қийин бўлган мушкулликларни вужудга келтириши мумкин, холос»¹, деб ёзган эди.

Кауфман исломга қарши нуқтаи назарда турган бўлса ҳам, мусулмон диний таълимоти ва шариатнинг, мусулмон руҳонийларининг, анъанавий ўқув юртларининг маҳаллий аҳоли ҳаётидаги аҳамиятини тушуниб етган ҳолда, империя вазирлари ва мафкурачиларнинг қарашларига зид ўлароқ, ислом динининг ролини аста-секин заифлаштириб бориш, айна вақтда, ўлкадаги мусулмон халқларни тарихий-маданий мерос ва маданий мулкқа эгаллик ҳуқуқидан маҳрум этишнинг бошқача-сиёсий, маъмурий усуллари ишлаб чиқди. Бу усуллар асосида унинг ўзи ва кейинги барча генерал-губернаторлар жуда хилма-хил мустамлакачилик ва шовинистик чора-тадбирларни амалга оширдилар.

Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олинган дастлабки кезларда ислом дини вакиллари итоат эттириш босқинчиларга унчалик қийин иш эмасдек бўлиб кўринганди. Аммо Фарғона водийсининг истило қилиниши эса босқинчиларни ислом дини билан мустаҳкам алоқада бўлган «ўтроқ» аҳоли билан тўқнаштирди.

Кауфмандан бошлаб барча генерал-губернаторлар ва вилоят ва уездларнинг бошлиқлари мусулмон руҳонийларнинг итоатсиз вакиллари қаттиққўллик билан жазога тортиб келдилар. 1876 йили генерал Скобелев ва унинг шаҳардаги зобитлари маҳаллий аҳолининг хатти-ҳаракатларидан газабланиб, Қўқондаги икки қозикалонни Сибирга сургун қилдилар. Тошкент, Андижон кўзғолонлари ва 1916 йил кўзғолони иштирокчилари бўлган мусулмон руҳонийларига нисбатан ҳам қамоқ ва бошқа чораларнинг қўлланилиши фикримизнинг исботидир. Чор ҳукумати мусулмон руҳонийларини ва маҳаллий амалдорларни ўз томонларига жалб этишга, улар иштирокида ислом динига, миллатга қарши ҳаракатларни амалга оширишга доимо интилдилар.

¹ К открытию памятника генерал-адъютанта К. П. Кауфмана как устроителя Туркестанского края. Тошкент-1913. 67-71-бет.

Шуни алоҳида кўрсатиб ўтишимизга тўғри келадик, Ўзбекистон ССР тарихи дарсликлари ва ўқув қўлланмаларида чор ҳукуматига хизмат қилган баъзи бир мусулмон руҳонийлар, барча уламолар эскилик тарафдорлари сифатида талқин қилинган.

Ўлканинг ва бутун Ўрта Осиё маҳаллий аҳолисининг таълими, маданий, маънавий ҳаётида миллий зиёлилар-мадрасаларнинг мударрислари, мактаб ўқитувчилари, китобфурушлар, китоб кўчирувчи хаттотлар, таржимонлар муҳим рол ўйнаган. Шуни эътиборга олиб, мустамлакачи маъмурлар уларнинг фаолияти устидан кундалик назорат ўрнатдилар.

Кауфман бошчилигидаги мустамлакачи маъмурият сўзда мусулмон муассасаларини қўллаб-қувватлаш сиёсатини эълон қилган бўлса ҳам, амалда мусулмон ўқув юртлари ва руҳонийларга тазйиқ қилиш, уларнинг моддий негизига путур етказишдан иборат ғайри миллий давлатчилик амалиётини авж олдирди. Генерал-губернатор Кауфман мусулмон ўқув юртлари тизимига, хусусан, мадрасаларга қуйидагича баҳо берганди: «Мадрасалар мусулмон диний зодагонлари кучи ва имтиёзларини муҳофаза қилувчи муассасалар бўлиб, улар муҳим сиёсий вазифадан ташқари, бугунги кунда ҳам мусулмон тарғиботининг маркази ва ўчоғи сифатидаги бошқа асосий ролни бажариб келмоқда. Ҳозирга қадар мадрасалар бутун мусулмон аҳолисининг руҳи ва ахлоқига муҳим таъсир ўтказувчи имомлар, ўқитувчилар, қонуншунослар билан таъминлайдиган фаол семинариялар ҳисобланадилар».¹

Шунинг учун ҳам ислом динининг маҳаллий халққа бўлган таъсири кучли эканлигини ҳисобга олган Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти ислом дини вакилларининг ички ишларига аралашмаслик ниқоби остида иш юритди ҳамда уларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиб, генерал-губернатор таклиф этган қуйидаги йўлни тутди:

1. Мадрасалардаги мутаваллилар устидан хонликлар даврида жорий этилган маъмурий назорат қилувчи «мутаваллибоши» лавозими тугатилди².

¹ ЎзМДА 1-фонд, 19-рўйхат, 3-иш 9-10-варақ

² Ўз РМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 74-варақ.

Бундан кўзланган мақсад мадраса ихтиёридаги вақф мулкларининг талон-тарож қилинишига йўл қўйиш ва мадраса иқтисодини издан чиқариш эди.

2. Мадрасаларни тамомлаганларни давлат ишларига олинишига тўсқинлик қилиш.

Бу тадбир билан чор ҳукумати мадрасаларда таълим олаётганларда ва илм-маърифатли бўлиш иштиёқида юрганларда бу қизиқишни сўндирмоқчи эди. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз керакки, кейинроқ маҳаллий аҳолининг баъзи бирида «Ўқиб ким бўласан» деган тушунча ҳам юзага келган.

3. Мадрасаларда дунёвий фанларнинг ўқитилишига қаршилик қилиш. Бу билан чор ҳукумати мадрасаларда дунёвий илм-фанларни ўқитилишини чеклаб, фақатгина диний-таълимот ўқитилишининг тарафдори эди. Бу эса мадрасаларда фақатгина диний билимларга эга бўлган мутахассислар тайёрланишига олиб келарди.

4. Мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари бўлган, Макка ва Мадинага ҳаж қилишга тўсқинлик қилмаслик.

Гарчи бу тадбир бевосита чор ҳукуматининг ташқи сиёсати билан боғлиқ бўлса-да, минглаб меҳнаткаш халқ оммасининг ҳаж қилишига тўсқинлик қилинмади. Бунга сабаб, эндигина бўйсундирилган Ўрта Осиё аҳолиси ва мусулмон давлатларини чор Россиясига қарши қилиб қўймаслик эди.

5. Ислом дини вакилларининг давлат ички ишларига аралашувини чеклаш.

Бу билан босқинчилар ислом мусулмон руҳонийларининг маҳаллий халққа бўлган таъсирини йўқотишга ҳаракат қилмоқда эди. Бундан ташқари генерал-губернаторлик маъмурияти «Рўзанинг тугаши» ва ундан кейинги байрам кунларини ҳам уезд бошлиқлари томонидан белгиланишини жорий этди¹.

Юқоридаги тадбирлар билан чекланмаган мустамлакачи амалдорлар ҳукуматдан ислом дини вакилларига суд, оила-никоҳ, мол-мулк мероси ва тақсмоти каби ишларни ҳам бажаришга рухсат бермасликни талаб этадилар. Шунинг учун ҳам чор ҳукумати ўз йўлидаги мана шу тўсиқларни йўқ қилиш мақсадида 1880 йили барча вилоят бошлиқларига ҳамма соҳада бошқарувни ўз қўлига олувчи маҳкама ташкил этиш вазифасини юклади.

¹ ЎзРМДА: 1-фонд, 11-рўйхат, 1724-иш, 69-варақ.

Натижада давлат судлари билан бир қаторда уч хил кўринишдаги суд маҳкамалари ташкил этилди¹:

1. Фарғона, Самарқанд, Сирдарё ва Еттисувнинг ўтроқ аҳолиси учун ташкил этилган судлар.

2. Шу вилоятларнинг кўчманчи аҳолиси учун ташкил этилган суд маҳкамалари.

3. Каспийорти вилоятларининг маҳаллий аҳолиси учун ташкил этилган суд маҳкамалари эди.

Кўчманчи ва ўтроқ халқлар судларининг бир-биридан фарқи шундан иборат эдики, шариат асосида иш кўрувчи «Қози судлари» ҳукм чиқаришда суд жараёнида аниқланган ҳуқуқий далилларга амал қилиб, умумий ва ўзгармас тартиблар асосида ҳукм чиқарарди.

Кўчманчи халқларнинг судлари эса, нафақат давр ўтиши билан, балки жойларга қараб ҳам ўзгарувчан одатлар асосида суд қиларди.

Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олингунга қадар халқ судьялари сифатида аввало мадрасани тугатган, шариат қонун-қоидаларини яхши билган кишиларгина уч йил муддатга сайланарди.

Туркистон Россия империясининг мустамлакасига айлантирилгач, маҳаллий халқнинг миллий ва диний қадриятлари оёқ ости қилинди. Мустамлакачилар ислом дини заминида вужудга келган одоб-ахлоқ меъёрлари, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини ҳам издан чиқаришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Ушбу маккорона сиёсат ҳақида Маҳмудхўжа Беҳбудий шундай ёзганди: «Миссионерлар тарафидан ва ёйинки, бизни йўқ ва нобуд бўлишимизни ва шариати муқаддасамизни ҳукмдан қолишини хоҳлатадурғон эски ва мустабид ҳукумат одамлари тарафидан шундай законлар чиқарди»². Беҳбудийнинг ёзишича, Туркистон генерал-губернаторлигида ўрнатилган тартиб-қоидага мувофиқ, илм ва истеъдодидан қатъий назар, 25 ёшга етган туркистонлик фуқаро волость бошқарувчиси ёки қози бўлиши мумкин эди. Бу тартиб етарли илмга эга бўлмаган кишиларнинг қози, мударрис, имом бўлиб қолишлари учун замин бўлиб хизмат қилди. Ҳолбуки, хонлар замонасида диний

¹ Ўз. РМДА: 25-фонд, 1-рўйхат, 760-иш, 133-варақ.

² Беҳбудий М. Бизга ислоҳот керак. Нажот-1917, 17-апрель.

лавозимларга шайхулисломнинг ва бошқа уламоларнинг иштирокидаги имтиҳондан сўнггина кишилар тайин қилинар эдилар. «...Бу қилган тадбирлари ўзлари учун энг яхши ва биз мусулмонлар учун энг жонсиз ва хароб қилғувчи натижалар берди».

Шариатга асосланиб иш юритган «Қози» судлари XX асрнинг 80-йилларига қадар рус қонунларининг мусулмонлар ҳаётига тадбиқ этилишига тўсқинлик қилиб келди. Шунинг учун босқинчилар янги суд маҳкамаларини ташкил этишга киришдилар.

Чоризм истилосидан кейин «Қози» судьялари лавозимига босқинчиларга маъқул бўлганлар тайинланадиган бўлди. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз керакки, мустамлакачилар томонидан янги судлар ташкил этилгани билан бу суд маҳкамаларининг ҳақ-ҳуқуқлари тенг эмасди. Масалан, рус миллатига мансуб фуқаролар маҳаллий аҳоли яшайдиган жойларда қилган жиноятлари учун шу ердаги шариат асосида иш кўрувчи «Қози» судлари томонидан суд қилиниши мумкин эмасди. Бундай жиноий ишлар, албатта, Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан ташкил этилган суд маҳкамаларидагина кўриб чиқиларди. Бу билан босқинчилар Туркистонга кўчириб келтирилган русийзабон аҳолини ўз ҳимоясига олган эди. Бу ҳам етмагандек генерал-губернаторлик аҳолини XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб қурол-яроғ билан ҳам таъминлаган эди. Бунга сабаб, улар ўзларини маҳаллий аҳолидан ҳимоя қилишлари ва зарурат туғилганда, яъни ҳарбий мақсадларда фойдаланиш эди.

Энди мусулмон руҳонийларининг XIX асрнинг 80-йилларидаги аҳволи масаласига келсак. 1876 йили Қўқон хонлиги тугатилгандан кейиноқ ер, солиқ ҳамда вақф масалалари билан шуғулланувчи комиссия иш бошлаган. Асосий эътибор вақф маҳкамалари ва уларнинг қўл остидаги мулкларидан келадиган даромадни тортиб олишга қаратилди. Натижада Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг 1880 йилдаги буйруғига мувофиқ вақф маҳкамаларининг ерларидан «Земство» солиғи олиш жорий этилган. Буни қуйидаги жадвалдан ҳам кўришимиз мумкин¹.

¹ ЎзРМДА: 19-фонд, 1-рўйхат, 24691-иш, 11-варақ.

Уездлар номи	Олинган сумма
Наманган уезди	165 рубль 41 копеек
Андижон уезди	13932 рубль 26 копеек
Қўқон уезди	9774 рубль 41 копеек
Марғилон уезди	6642 рубль 36 копеек
Ўш уезди	1614 рубль 15 копеек
Жами	32.128 рубль 59 копеек

Албатта, мустамлакачилар фақат шу билан чекланиб қолмаганлар. 1880 йилдан вақф маҳкамалари ўз ерларидан олинши лозим бўлган солиқларни йиғиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилади. Натижада Фарғона водийсидаги кўплаб мадрасалар иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолган. Марғилон уездидаги «Маҳмуд дастурхончи», «Холмуҳаммад Додхо», «Кўк мозор», «Иса Додхо», «Шаҳобиддин Хўжа эшон», «Жомий», Қўқондаги «Моҳлар ойим», «Ҳоким тўра» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бунинг яна бир сабаби, 1880 йилдан бошлаб вақф маҳкамаларининг мулклари чор ҳукумати томонидан ижарага берилётгани ва вақфкор деҳқонлар ҳам босқинчи ҳукуматга солиқ тўлаётгани эди.

Россиянинг Туркистондан олган даромадлари эса йил сайин ўсиб боргани қуйидаги маълумотлардан маълум бўлади:

1868 йил	1484677 рубль
1869 йил	2187396 рубль
1870 йил	1864312 рубль
1871 йил	1822102 рубль
1872 йил	1879966 рубль
1873 йил	2616410 рубль
1874 йил	2727430 рубль
1875 йил	2736354 рубль
1876 йил	3733696 рубль
1877 йил	3495481 рубль
1878 йил	3822297 рубль
1879 йил	4053270 рубль

Кўриниб турибдики, мустабид давлатининг Туркистондан олган даромади 1868-1879 йилларда деярли 3 баробар ортган ва 12 йил давомида олган жами даромад 32.413.291 рублни ташкил этган. Тадқиқотчи А. Стеткевичнинг ҳисоб-китобига кўра эса Россиянинг Туркистондан 1869-1896 йилларда, ўлкадан бевосита олган даромади 158 млн рубль бўлган¹.

Чор ҳукуматининг ўлкадаги бу талончилик сиёсати натижасида 1881 йилнинг 20 июлида, 1882 йилнинг 20 феввалида Марғилон ва Андижон уездидаги мусулмон мактаб ва мадрасаларининг мударрис ва мутаваллилари, муллалари, имомлари Фарғона вилоятининг ҳарбий губенаторига шикоят хатини ёзганди. Бунда таъкидланишича, 1881 йилдан бошлаб Фарғона вилоятидаги мадрасаларнинг вақф мулкларидан олинаётган «Оброк» солиғини бекор қилишни илтимос қилган эдилар. Аммо, бу илтимосномага ҳам рад жавоби берилган.

1893 йилдан бошлаб эса Фарғона вилоятидаги вақф мулкларидан «Земство» солиғини олиш жорий этилган. Бунинг натижасида эса Андижон шаҳридаги «Насриддинбек», «Иса-Додхоҳ», «Холиқбек-қушбеги», «Оқ масжид», «Пойдевор», «Мусулмонқул» каби мадрасалар иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолган. Ушбу мадрасаларнинг мударрис ва талабалари 1893 йилнинг 17 ноябрида Туркистон генерал-губернатори номига шикоят хатини ёзганлар. Бунда таъкидланишича, вақф маҳкамалари олаётган «Хирож» миқдори «Земство» солиғига нисбатан 3 баробар кам бўлганлигини ҳисобга олиб бундан кейин вақф маҳкамаларига ўз мулкларидан хирож солиғи йиғиштириб олишга рухсат берилиши сўралганди. Акс ҳолда мадрасаларга ҳеч қандай даромад қолмаслиги кўрсатилган. Бундан кўриниб турибдики, чоризмнинг мустамлакачилиги даврида мусулмон аҳлининг илм-масканлари иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволга келиб қолган.

Чор ҳукумати томонидан тортиб олинган маблағларга қанчадан-қанча илм-масканлари қуриш, юртни ободонлаштириш, аҳолига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш фан, маориф ва

¹ Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент-2000. 152-бет.

маданиятни ривожлантириш, моддий фарвонликка, ободончиликка эришиш мумкин эди.

Туркистон ўлкасини босиб олишда бошланган мустамлакачилик ва талончилик сиёсатини кейинги генерал-губернаторлар ҳам давом эттирдилар. Жумладан, Розенбах ҳукмронлиги даврида Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори раҳбарлигидаги комиссия кўчманчи халқлар ўртасидаги ислом дини тарғиботи масаласини кўриб чиққан. Мазкур комиссия аъзолари бир овоздан аввало ислом дини вакиллари қўл остидаги маҳаллий халқнинг мадрасаларига эътибор бериш керак, деган фикрга келганди.

Мана шундай бир вазиятда 1884 йили Олий таълим вазирлиги томонидан муслмонларнинг мактаб ва мадрасаларини назорат қилиш учун қўлланма ишлаб чиқилди.

1885 йили Туркистон генерал-губернатори Розенбах ўлкадаги мактаб ва мадрасалар устидан назорат ўрнатиш тўғрисида кўрсатма беради. Шунингдек, Олий таълим вазирлигига юборган ҳисоботида куйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтган¹.

1. Кейинги вақтларда Ҳиндистоннинг Бомбей, Деҳли ва бошқа шаҳарларидан араб, форс тилларида ислом динини тарғиб қилувчи кўплаб адабиётлар Туркистонга жўнатилмоқда. Ҳиндистон эса Туркистон халқларининг маънавий манбасига айланмоқда, бу эса Шарқда руслар таъсирининг тарқалиши учун ниҳоятда зарарлидир.

2. Маҳаллий халқ саводхонлиги ҳақида ғамхўрлик қилиш фақат «рус-тузем» мактаблари зиммасига тушмоқдаки, бу эса ҳукумат талабларига тўла равишда жавоб бера олмайди. Шунинг учун ҳам мавжуд мадрасаларда ислоҳот ўтказмоқ зарур.

3. Ўлка ёшларини ислом дини вакиллари таъсиридан чиқариш учун маҳаллий халқ тилида Россия ҳақида қўлланма ва адабиётларни кўплаб чиқариш керак.

4. Туркистон ўлкасида тахминан тўрт мингдан ортиқ мактаблар бўлиб, буларда ўн минглаб ёшлар таълим олмоқда. Бундан кейин бу мактаблар фаолиятини тақиқлаш ноқонунийдир. Ўқув ишлари бошқармасида фақат иккита мутахассис бўлиб, бу ушбу мактаблар устидан назорат қилиш учун етарли эмас.

¹ Ўз РМДА: 19-фонд, 1-рўйхат, 24691-иш, 11-варак.

Мана шу омилларни ҳисобга олган Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти 1887 йилнинг 1 июлигача маҳаллий аҳоли вакилларида барча вақф ҳужжатларини вилоят бошқармаларига топширишни талаб этди¹.

Шу муддат ичида топширилмаган вақф ҳужжатлари қалбаки ҳисобланади ва ўз кучини йўқотади деб эълон қилинди. Бунинг асосий сабаби шундан иборат эдики, мустамлакачилар томонидан турли хилдаги низомлар ишлаб чиқилишига қарамай вақф ҳужжатларининг кўпчилиги ўз эгаларида сақланаётган эди. Шунинг учун ҳам вақф мулки эгаларини ва вақф маҳкамаларини ўз қўлидаги ягона ҳуқуқий далилдан маҳрум этиш назарда тутилган эди.

Чор ҳукуматининг ушбу тадбири ҳақида унинг кўзга кўринган полковниги Гиппиус бундай деган эди: «Бу билан ўз воситачилигимизни таклиф этиб, қоғозда кўп нарсаларни ваъда берган ҳолда, вақф ерида яшаётган ижарачилар ёки умуман халқ билан вақф маҳкамаларининг бевосита алоқасини дарҳол тўхтатилди ва дастлабки вақтда ҳақиқатан ҳам солиқлардан ёки берилган имтиёзларга нисбатан норозилик билдирган вақф маҳкамаларига хазинадан талаб этилган сумма қайтарилди. 1887 йилнинг 1 июлига қадар топширилмаганлари эса қонуний кучга эга эмас, деб эълон қилинди. Шунга қарамасдан, топширилган ҳужжатларнинг 90 фоизини кўриб чиқишга киришилмади. Қолган ўн фоиздан фақат ўндан бир қисмигина биз томондан истисно тариқасида тан олинди. Бизга ишониб ўзларининг ҳуқуқий далилларини тақдим этган барча вақф маҳкамалари охири-оқибатда рус ҳукмронлигида нафақат ўз даромадларидан, ҳатто қонуний қилиб айтганда, ўзларининг келгусида фаолият кўрсатиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилдилар»².

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, чор ҳукумати томонидан қўйилган талаблар бутунлай асоссиз бўлиб, улар умуман вақфнома талабаларига ва шариат қонун-қоидаларига тўғри келмасди. Юқоридаги тадбир билан босқинчилар мусулмонларни ўз қўлидаги ҳуқуқий далилдан ҳам маҳрум этган эди.

¹ Ўз РМДА: 1-фонд, 12-рўйхат, 630-иш, 29-варақ.

² Ўз РМДА: 1-фонд, 12-рўйхат, 884-иш, 67-варақ.

Бу ҳам етмаганидек, 1891 йилдан бошлаб босқинчилар мусулмон руҳонийлари қўл остидаги вақф маҳкамалари давлат ҳисобига солиқ тўлашга мажбур этилди. Аммо 1894 йилга келиб бу генерал-губернаторликнинг 27-сонли буйруғига асосан ер учун белгиланган умумий давлат солиғи билан алмаштирилган.

Чор ҳукуматининг бу тадбири мусулмон руҳонийларига ва уларнинг қўл остидаги вақф маҳкамаларига қандай таъсир этди. Бу хусусда Туркистон генерал-губернаторлиги полковниги бўлган Гиппус шундай деган эди: «Ҳозирги вақтга келиб бизларга ишонмай ёки бошқа бир сабаблар билан ўз ҳужжатларини вилоят бошқармаларига топширмаган вақф маҳкамаларининг аҳволи нисбатан яхши, чунки улар вақт ўтиши билан ёки рус ҳукумати ағдариб ташлангандан кейин янги ҳукмдорлар даврида ўз ҳақ-ҳуқуқларининг тикланишига умид қилишлари мумкин. Лекин ҳужжатларини бизга ишониб топширганларнинг эса ўз ҳақ-ҳуқуқларидан бутунлай ажраб қолиш хавфи туғилмоқда, чунки бу маҳкамаларга ҳужжатларни қайтаришнинг ҳеч қандай кераги йўқ. Вақтлар ўтиши билан, бу ҳужжатлар бузилади ва йўқолиб кетади»¹.

Ҳақиқатан ҳам чор ҳукумати маъмурияти томонидан 1887 йили маҳаллий аҳолидан йиғиштириб олинган вақф ҳужжатлари узоқ йиллар давомида кўриб чиқилмаган. Масалан, 1900 йилги маълумотга кўра, Фарғона вилоятидаги вақф маҳкамаларининг ўн мингга яқин ҳужжатлари чор ҳукумати томонидан турли баҳоналар билан кўриб чиқилмаган эди².

Босқинчи ҳукуматнинг бу сиёсати натижасида ислом дини вакиллари раҳбарлик қилаётган масжид, мактаб ва мадрасаларнинг бинолари аста-секинлик билан вайрон бўлиб, маблағ етишмаслиги сабабли таълим-тарбия ишлари ҳам издан чиқиб бормоқда эди.

Чор Россиясининг асосий мақсади Туркистонни хом ашё базасига айлантириш, уни рус моллари сотиладиган бозор сифатида тутиб туриш ва табиий бойликларини марказга ташиб кетишга қаратилган эди. Бу сиёсатдан дворян-

¹ ЎзРМДА: 1-фонд, 12-рўйхат, 884-иш, 67-варақ.

² ЎзРМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 194-иш, 166-варақ.

помешчиклар синфидан ташқари, тобора ривожланиб ва кучга кириб бораётган рус буржуазияси, айниқса, тўқимачилик саноатининг эгалари манфаатдор эдилар. Туркистон мўмай даромад манбаи сифатида ҳам чор Россиясининг хазинасини бойитиб бораётган эди. Бу даромадлар 1867-1896 йилларда тўрт баробар кўпайди, аҳолидан олинadиган 'солиқлар эса, 1889-1893 йилларда 40 фоизга ошди. 1869-1896 йиллар давомида империя хазинаси Туркистон ўлкасидан 158 миллион сўм даромад олди¹.

Туркистон бойликларини талашда империя марказини мустамлака ўлкалар билан туташтирувчи темир йўл босқинчиларга қўл келди. Темир йўл аввало, ўлкани босиб олиш мақсадида қурилган бўлиб, кейинроқ ундан талончилик мақсадларида фойдаланилди. Каспийорти, Сибирь ва Оренбург темир йўллари Россия империясининг Европа ва Осиё қисмини ўзаро бирлаштириб, ўлкаларни империянинг мол алмашинуви жараёнига жалб этди.

Туркистоннинг энг қимматли бойлиги бўлган пахта рус савдо-саноат ва ҳукмрон доираларга ором бермас эди. Шунинг учун ҳам ўлка чор Россияси томонидан босиб олингандан кейиноқ, Туркистонда кўплаб завод, фабрикалар қурилди. Ўлканинг биргина Фарғона вилоятида XX аср бошида 157 та пахта тозалаш заводи бўлиб, улар маҳаллий, рус ва чет эл капиталистларига қарашли эди. Туркистоннинг Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона каби уч вилоятида 1867-1900 йиллар мобайнида 170 та саноат корхонаси очилди. 1900-1910 йилларда яна 220 та, 1910-1914 йилларда эса, 180 та корхона ишга туширилган².

Туркистонга келиб қолган хорижий ишбилармонлардан бири Самарқанд тўқимачилик фабрикаси очиш учун Туркистон генерал-губернатори Самсуновдан рухсат сўрганда, генерал: «...Ўлкада ип-газлама саноатини ривожлантириш марказий Россия саноатига путур етказди. Бундан ташқари темир йўлни юқдан маҳрум қилади. Шунинг учун бунга розилик

¹ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 230-бет.

² ЎзРМДА: 36-фонд, 1-рўйхат, 3298-иш, 42-варақ.

бериш номақбул ишдир», деб Россиянинг бозор иқтисодиёти стратегияси ва тактикасини изоҳлаб берган эди.

Шундай қилиб, миллатчилик кайфиятидаги рус маъмурлари фақат Россия манфаатларини ҳимоя қилиб, ўлкада хом-ашёга дастлабки ишлов бериш саноатидан бошқа саноат турларини вужудга келтирмасликка, Россиядан эса ўлка бозорлари учун тайёр маҳсулот келтиришга ҳаракат қилдилар. Бунинг оқибатида ўлканинг минглаб ҳунарманд ва касиблари Россиянинг нисбатан арзон ва сифатли маҳсулотлари рақобатига бардош бера олмай, ўз касбларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Уларнинг бир қисми мардикорлик қилишган бўлса, қолганлари завод-фабрикаларнинг ёлланма ишчиларига айландилар.

Ўлка фабрика-завод саноатининг асосини ҳам худди шу пахта тозалаш корхоналари ташкил этгани тасодифий эмасди. Чунки ўлканинг пахтаси биринчи навбатда рус саноати ва буржуазияси учун зарур эди. Шунинг учун ҳам 1884 йилдан бошлаб Туркистонда «Америка» навли пахта экила бошланди. 1889 йилга келиб, бундай нав эллик минг, 1895 йилда эса юз минг таноб майдонга экилди. 1901 йилга келиб, Туркистон ўлкасида 186326 таноб ерни эгаллаган пахтадан 174026 таноби рус саноати эҳтиёжи учун мўлжалланган Америка навига тегишли пахта эди. Бу ҳақида Россия деҳқончилик нозири Кривошеин шундай деганди: «Туркистон ғалласи Русия ғалласига, пахтаси эса, Америка пахтасига кушандадир. Туркистон аҳолисининг аҳволи нима кечса, кечсин-у, лекин Русия манфаатлари тўла сақлансин»¹. деган эди. Бунинг маъноси шундан иборатки, борди-ю, ўлкада ғалла кўп етиштирилса, пахта камаяди, ғалла эса кўпайиб, Россия ғалласига эҳтиёж қолмайди. Натижада, Россия икки томонлама зиён кўради.

Демак, мустамлакачилар ўз олдиларига ўлка аҳолисининг аҳволи нима кечса кечсин-у, лекин Россия пахтадан ҳам, ғалладан ҳам фойда олиши лозим, деган мақсадни қўйганлар ва шуни кўзлаб иш олиб борганлар. Бундай сиёсат ўлкада озиқ-овқат маҳсулотлари танқислигига ва нархларнинг ошишига олиб келди. Чоризм ҳукмронлиги даврида ўлкада, хусусан, Фарғона

¹ Ж. Рахимов «Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш». Тошкент-1995. 46-бет.

вилоятида бугдой етиштириш тобора камайиб, рус ғалласига қарамлик кучайиб бораверди.

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимизга тўғри келадики, чоризмнинг ушбу сиёсатини шўро ҳокимияти ҳам жадал суратлар билан давом эттирган. Оқибатда нафақат ғалла, балки ҳозирги кунда ўрик, ёнғоқ, бодом ва бошқа маҳсулотларнинг нархи юқори эканлигининг сабаби ҳам шудир.

XX аср бошларида пахтачилик Туркистон саноати ва қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 40 фоизини ташкил этган бўлса, дон 37 фоиз, бошқа экинлар эса 1,2 фоизни ташкил қилган. Пахтачилик империянинг чет элларга сарфлайдиган 70 миллион олтин пулини тежашга ёрдам берди. Лекин шунга қарамай Туркистон ўлкасида пахтанинг харид нархи ниҳоятда паст эди. 1913 йилда пахтанинг нархи 50 фоиз оширилганда мустамлака маъмурияти атайлаб энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари баҳосини 400-500 фоизга оширди. Ноннинг нархини олти марта кўтариб, пахта нархини эса, 20 фоизга камайтирди¹.

А. Демидов Туркистонда пахтачилик масалаларига бағишланган рисоласида деҳқонлар аҳволини аниқ манбалар орқали очиб ташлаган эди. «Қарзнинг ниҳоятда оғир устама тўловларидан толиққан, бир неча бор алданган ва ҳисобидан адаштирилган деҳқон, - деб ёзади муаллиф, - жуда ачинарли ҳаёт кечирарди. Ҳисоб-китоб вақтида деҳқон олган қарзини узгани ёки тўлай олмаганига қарамай, барибир, қаттиқ қийноқ остига олинган. Қарзларни ундириш фақат мол-мулкни мусодара этиш билан чегараланмаган»².

Пахтани ташиб кетувчи идора хўжайинлари ўзбошимчалик билан деҳқонларнинг чорва молларини тортиб олиб, ўз одамлари орқали молларни бозорда соттириб, пулни кассага ўтказган. Баъзи савдогарлар қулоқ эшитмаган зўравонликлар қилиб, қарздорларни ўз омборларига қамаб қўйганлар ва уларни қариндошлари сотиб олгунча ушлаб турганлар. Қарздорлар

¹ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 232-бет.

² Ж. Раҳимов Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш. Тошкент-1995. 47-бет.

одатда қаттиқ калтакланган, жазога тортилган. Олғир савдогарлар ҳатто қарздорларнинг хотинини сотиш даражасигача етганлар.

Бу сиёсат ҳақида туркий халқларнинг ёвуз душмани бўлган генерал фон Кауфман шундай фикр билдирган эди: «Бу халққа иложи борича, мўмкин қадар кўпроқ пахта эктириш, уларни тинимсиз ишлашга мажбур этиш керак, токи бу халқ бир зум ҳам бошқа нарсаларни ўйлашга, сиёсий воқеаларни англаб етишга вақти ҳам, хоҳиши ҳам қолмасин»¹.

Мустамлакачилар Туркистонга гўё ўзлари учун яратилган битмас-туганмас бойлик манбаи, унинг халқига эса шу бойликни уларга етказиб берувчи итоаткор қул сифатида қарар эдилар.

Чор ҳукуматининг бу сиёсати 1898 йилга қадар давом эттирилгандан сўнг шу йили Туркистон ўлкасидаги ислом дини вакиллари раҳбарлик қилаётган ўқув муассасалари, вақф маҳкамалари ва диний ишларни вақтинчалик назорат қилиш ҳақидаги низом ишлаб чиқилди. Ушбу низом қўйидагилардан иборат эди:

а) Диний ишларни бошқариш тўғрисида.

Туркистон ўлкаси мусулмонлари масжид, мазор ва зиёратгоҳларда тоат-ибодат қилишлари мумкин.

1-илова. Юқорида номлари қайд этиб ўтилган ерлардан ташқари жойларда ибодат қилиш учун уезд бошқармасининг махсус рухсатномаси бўлиши керак.

2-илова. Мусулмонларнинг азиз - авлиёларини шарафловчи нарсалар билан савдо-сотиқ қилишлари учун уезд маъмуриятининг рухсатномаси бўлиши зарур.

Бу билан босқинчилар тили, дини, урф-одатлари бутунлай ўзгача бўлган ўлка халқларини аста-секинлик билан чор Россияси ҳукмронлигига бўйсундираётган эдики, бунга кўра энди улар ўз ерларининг хоҳлаган жойида «худоба» илтижо қилишлари ҳамда ўз динларини, азиз-авлиёларини шарафловчи буюмларни ҳам ҳукуматдан сўроқсиз сотмасликлари керак эди.

2. Янги масжидлар қурилиши низом қонун-қоидаларига мос келган ҳолдагина рухсат берилади. Масжид, мақбара ва азиз

¹ Ж. Раҳимов. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш. Тошкент-1995. 47-бет.

авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиш ҳамда уларни беркитиш генерал-губернатор буйруғи билан амалга оширилади¹.

Мустамлакачилар бундай талаблар орқали маҳаллий аҳолидан бундан кейин қурилиши керак бўлган масжид, мактаб ва мадрасаларнинг лойиҳасини олдин ҳукуматга кўрсатишни талаб этиш билан мазкур иншоотларни бундан кейин қурилишини чеклаётган, маҳаллий аҳолининг муқаддас жойлари ҳисобланган масжид ва мақбараларни бундан кейин чор ҳукуматининг рухсатисиз ташкил этиш мумкин эмаслигини маҳаллий аҳолига уқтираётган эди.

3. Масжид ва зиёратгоҳлардаги имом ва бошқа хизматчилар жамоа томонидан сайланса-да, лекин уларни уезд бошлиқлари тасдиқлайди ва эгаллаб турган лавозимидан четлаштиради.

Ушбу модда бўйича маҳаллий аҳолига, мутавалли, имом ва бошқа хизматчиларни сайлаш ҳуқуқи берилгани билан бу шахслар чор Россияси амалдорларига маъқул келган тақдирдагина тасдиқланарди. Бу эса мустамлакачиларга ўзига содиқ бўлган, ватан хоинларини юқори лавозимларга тайинлаш имконини берарди.

4. Туркистон ўлкасидаги диний маҳкамаларни, яъни масжид, мазор, мақбара ва зиёратгоҳларни умумий назорат қилиш генерал-губернатор томонидан тасдиқланган кўрсатмаларга биноан уезд ҳамда вилоят бошлиқлари зиммасига юкланади.

Бундан кўриниб турибдики, мазкур зиёратгоҳлар ўзининг жойлашган ўрнига қараб доимо босқинчи амалдорлар диққат марказида бўлган. Юқоридаги модда эса ушбу фикримизнинг яққол исботидир.

Чор ҳукумати фақатгина диний маҳкамаларни назорат қилиш билангина чекланиб қолмасдан, ислом дини вакиллари қўл остида бўлган ўқув даргоҳларини ҳам бошқариб туриш тўғрисида бир қатор моддаларни ишлаб чиққан бўлиб, булар қуйидагилардан иборат эди:

б) Мусулмонларнинг ўқув муассасаларини бошқариш тўғрисида.

¹ К. Е. Бендриков. Очерки по истории народного образования в Туркистане. Тошкент-1956.

5. Туркистон ўлкасидаги мусулмонларнинг илм-масканлари, яъни мактаб, қорихона ва мадрасалар Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан ишлаб чиқилган низомга биноан уёзд ва вилоят маъмуриятининг умумий назорати остида бўлади¹.

6. Рус-тузем мактаблари ҳамда мадрасаларда жорий этилган рус синфларининг ҳолати, аҳволдан бохабар бўлиш маҳаллий халқ мактаб ва мадрасаларини назорат қилувчи инспектор зиммасига юкланади.

Бу ерда шуни изоҳлаб ўтишимизга тўғри келадики, чоризмнинг мустамлакачилиги даврида маҳаллий халқ норозилиги келиб чиқишининг олдини олиш мақсадида мадрасаларда рус синфларининг очилишига ва мадрасаларни катталар учун мўлжалланган ўқув масканларига айлантирилишига рухсат берилмаган.

7. Янги мадрасаларни ташкил этиш ёки уларни беркитиш учун генерал-губернаторнинг рухсатномаси бўлиши зарур. Мактаблар эса уёзд бошлиғининг рухсати билан ташкил этилади. Бунда уларни қуриш ҳамда таъмирлаш қурилиш низомига биноан амалга оширилади. (Илова. Янги мадрасаларни ташкил этишга шу шарт билан рухсат этиладики, бу ҳам бўлса уларда рус синфлари бўлиши ёки бўлмаса улар 5 йил муддат ичида очилиши шарт эди). **Бундан кўриниб турибдики, босқинчилар аҳолиси кўпайиб бораётган маҳаллий халққа мактаб ва мадрасалар қуришга имкон бермаслик билан уларни аста-секин маданиятсиз, итоатгўй қулларга айлантирмоқчи эди.** Янги қурилмоқчи бўлган ҳамда мавжуд мадрасаларда рус синфларини жорий этиш билан эса маҳаллий халқ турмуш-тарзига христиан урф-одатларини ва тилини аста-секинлик билан киритишни мўлжаллаган эди.

8. Мактаб ва мадрасалардаги мутавалли, мударрис ва бошқа хизматчиларни тайинлаш ва ўз хизмат лавозимидан олиш уёзд ва вилоят бошлиқлари томонидан амалга оширилади.

Бундан кўзланган мақсад мактаб ва мадрасаларни доимо назоратда тутишдан иборат бўлиб, ушбу мадрасалар ҳақида чор ҳукуматининг кўзга кўринган амалдори Розенбах шундай деганди: «Эски мактаблар биз учун ҳеч қандай хавф-хатар

¹ Ўз РМДА: 1-фонд, 11-рўйхат, 1724-иш, 160-варақ.

туғдириши мумкин эмас, лекин мадрасалар биз учун жуда катта хавф-хатар туғдириши мумкин»¹.

Мана шундай кайфиятда бўлганлиги учун ҳам босқинчилар маҳаллий халқ мактаб ва мадрасаларини назорат қилувчи инспектор лавозимини таъсис этдилар. Бу иш билан шуғулланиш В. П. Наливкин зиммасига юклатилди.

в) Вақф маҳкамалари ва уларнинг даромадларини назорат қилиш тўғрисида.

9. Туркистон ўлкасидаги вақф мулкларини назорат қилиш генерал-губернаторлик томонидан чиқарилган низомга асосан уезд ҳамда вилоят маъмурияти зиммасига юкланади.

10. Вақф хужжатида кўрсатилган мутаваллини тасдиқлаш ва уларни эгаллаб турган лавозимидан четлатиш уезд бошлиқлари томонидан амалга оширилади.

Бу ерда шуни кўрсатиб ўтишимизга тўғри келадики, тарихий хужжатларнинг далолат беришича, Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан босиб олинганидан кейин «Вақфнома» талаблари қўпол равишда бузилиб, ушбу мулкка бутунлай бегона бўлган кимсалар мутавалли этиб тайинланган.

11. Янги вақф мулкларини ташкил этишга генерал-губернаторликнинг махсус рухсатномаси бўлган тақдирда ижозат берилади. Бу билан, биринчидан, чор ҳукумати бундан кейин вақф маҳкамаларининг кўпайиб боришини чеклаётган бўлса, иккинчидан, мустамлакачилар учун асосий даромад манбаларидан бири бўлган ерларни ислом дини вакиллари қўл остига тушиб қолишининг олдини олаётган эди.

12. Мулк вақф қилинган маҳкама, яъни мактаб ёки мадраса ўз фаолиятини тўхтатган тақдирда, унинг вақф мулки давлат фойдасига олинади. Шунингдек, чет эллардаги муассасалар томонидан вақф қилинган мулклар ҳам «хавфли» деб топилган тақдирда давлат ҳисобига олинади.

Бундан кўриниб турибдики, агар хонликлар даврида вақф маҳкамаларининг сони кўпайиб борган бўлса, чор ҳукумати даврида вақф мулкларини йўқотишга ҳаракат қилинмоқда эди.

13. Ерлардан иборат бўлган вақф мулкларини сотиш таъқиқланади.

¹ ЎзРМДА: 2282-фонд, 1-рўйхат, 91-иш, 28-варақ.

14. Вақф мулкларидан даромадлар олиш ва ушбу даромадларнинг тўғри сарф этилишини назорат қилиш мазкур мулк вақф қилинган муассасалар зиммасидадир.

Аммо мустамлакачилар 1882 йилдан бошлаб вақф маҳкамаларига ўз мулкларидан даромад олишни ҳам таъқиқлаб қўйган эдилар. Бунинг оқибатида Туркистон ўлкасидаги кўплаб мадрасалар иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолган эди. Масалан: Тошкентдаги «Бекларбеги», «Лашкарбоши», Марғилондаги «Шарифбой», Андижондаги «Абдурахмон Офтобачи» ва бошқалар.

Ўрта Осиё ҳудуди чор Россияси томонидан босиб олинаётган вақтда босқинчилар ўзларига хизмат қилган ёки ёрдам берган шахсларга ҳам катта-катта имтиёзлар берганди. Шундай шахслардан бири Абдурахмон Офтобачи бўлиб, у 1875 йили Қўқон хонлигини армияси билан генерал Скобелев бошчилигидаги чор армияси қўшинларига ихтиёрий равишда таслим бўлганди. Бунинг учун эса, мустамлакачилар томонидан унга полковник унвони берилган ва умрининг охирига қадар уч минг сўм нафақа тайинланган эди¹. Абдурахмон Офтобачи тириклик чоғида бу имтиёزلардан фойдаланди ва вафот этишидан олдин ўзининг Олтинкўл волостидаги ерларини Андижон шаҳридаги ўзи қурдирган мадраса учун вақф қилган эди. 1876 йилда ушбу мадрасада 110 талаба таълим олган ва булар Олтинкўл волостининг Дунқайма қишлоғидаги ердан олинган даромад орқали таъминлаб турилган. Лекин Офтобачи вафотидан кейин бу мадраса 1882 йилга келиб, барча имтиёزلардан маҳрум этилиб, унинг вақф даромадларини давлат хазинасига олиш бошланди. Бу ҳақида Абдурахмон Офтобачининг ўғли Абдумўмин қори генерал-губернатор номига ёзган шикоят хатида маълум қилганди.

Абдурахмон Офтобачи мадрасаси Андижоннинг эски шаҳар қисмида жойлашган эди. 1882 йилга қадар ушбу мадрасада 28 та ҳужра ва 2 та дарсхонада ўқув ишларини олиб борилган. 1882 йилдан кейин мадраса аста секинлик билан таъмирталаб ҳолатга келиб қолади. Мана шундай бир вазиятда Балиқчилик Дармонқул

¹ Ўз РМДА: 1-фонд, 14-рўйхат, 637-иш, 1-варақ.

деган киши томонидан таъмирланади. Мадраса шу тарзда 1894 йилга қадар фаолият кўрсатган.

Туркистон генерал-губернаторлиги кенгашининг 1894 йил 18 ноябрда бўлиб ўтган йиғилишида Абдурахмон Офтобачи мадрасасининг масаласи кўриб чиқилади. Бунга сабаб мактаб ва мадрасалар нозири (инспектори) томонидан мазкур мадраса биносини «ким ошди» савдоси орқали сотишни таклиф этилганлиги эди. Инспектор томонидан бундай таклиф киритилишига сабаб, мактаб ва мадрасаларни назорат қилиш учун чиқарилган қўлланманинг 29-бандига мувофиқ уч ёки ундан ортиқ йил фаолият кўрсатмаган мадрасалар ёпилиши керак эди. Аммо, узилишлар билан бўлса-да, ўқув ишларини олиб борилаётганлиги сабабли бунга рухсат берилмайди.

1906 йилнинг 12 декабрида Абдурахмон Офтобачи мадрасасига Андижон шаҳрининг 3-бўлим «пристави» келади. Бўлим пристави мадрасани кўздан кечириб, мударрисдан талабаларни қайси китоблар асосида ўқитаётганлигини сўрайди. Мударрис ўз навбатида унга 281 та китобни кўрсатади. Пристав эса, ҳамма китобларни бир ерга тўплашни буюради. Шундан сўнг, пристав Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг кўрсатмасига мувофиқ мадраса тугатилганлигини эълон қилиб, 281 та китобни ўзи билан бирга олиб кетади. Шу тариқа ўқув йилининг ярмида мадрасада ўқиш тўхтатилди.¹

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, мустамлакачилар томонидан мадрасага тегишли даромадни тортиб олиш билан чекланмай, бу ердаги китоблар ҳам тортиб олинган эди. **Мустамлакачилар ўзларининг бу тадбири билан маҳаллий халқни саводсиз қилиб, уларни итоатгўй қулларга айлантиришни мўлжаллаган эдилар.**

Ўз даврида чор ҳукуматининг босқинчи генераллари мусулмон руҳонийларига бўлган муносабатларини қуйидаги тарзда ифодалаган эдилар: «Ислом дини давлат билан биргаликда фаолият кўрсатишга асосланган ва шу туфайли ундан ўз таъсир доирасини кенгайтиришга ҳамда ўз гоёларини тарақатишга одатланиб қолган. Давлатнинг ислом динига бўлган эътибори йўқ

¹ Ўз Р МДА: 47-фонд, 1-рўйхат, 1304-иш, 113-варақ.

қилинган тақдирда, у мусулмонлар турмушидаги ўз аҳамиятини аста-секинлик билан йўқотиб боради»¹.

Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан олиб борилаётган бу сиёсат, аслида бир ниқоб бўлиб, асосий мақсад ўлка бойликларини талон-тарож қилиш, мусулмон халқларни эса қул қилиш эди. Агар босқинчилар ўзларининг бу сиёсатини доимо кенг жамоатчиликдан яширишга ҳаракат қилиб келган бўлсалар, Совет давлати бу сиёсатни ўзгача тарзда давом эттирди.

1918 йилнинг 23 январида пролетариат доҳийси В. И. Ленин ташаббуси билан «Черковни давлатдан, мактабни эса черковдан ажратиш тўғрисида» декрет ишлаб чиқилди². Декретга биноан бутун Советлар мамлакатида дин давлатдан ажратилди. Шу ўтган давр мобайнида ислом дини давлат билан биргаликда бўлмаган бўлса-да, маҳаллий халқ турмуш тарзидаги ўз аҳамиятини ҳам йўқотмади.

Чор ҳукумати томонидан бундай тарзда сиёсат юритилиши натижасида 1898 йилда Андижоннинг Мингтепа қишлоғида Муҳаммад Али (Дукчи эшон) бошчилигида халқ кўзғолони кўтарилди. Кўзғолоннинг асосий сабаби солиқларнинг кўпайиб кетганлиги ҳамда вақф маҳкамалари даромадларининг чор ҳукумати томонидан тортиб олинаётганлиги эди.

Шунинг учун ҳам мусулмон руҳонийларидан бири бўлган Муҳаммад Али кўзғолонни амалга ошириш учун маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боради ва ўз ҳамюртларини босқинчиларга қарши курашга чорлайди. Жумладан: «Ўруслар ватанимизга истило этди, сўнгра тилимизга истило этди. Чўқиндилар кўпайди ва кўпаймоқда. Аксарият мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарга ўрганди, мусулмонларни ахлоқи бузилди»³. Ўруснинг келганига ўттиз йил тўлмай мусулмонлар ҳалол ҳаромни фарқ қилмас бўлди.

¹ Ўз РМДА: 1-фонд, 11-рўйхат, 1724-иш, 106-варақ.

² М. М. Перцис «Отделение церкви от государства, и школы от церкви в СССР». Москва-1958. 12-варақ.

³ Ҳ. Зиёев. Туркистонда Россия тожовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент-1998. 392-бет.

Бундан ташқари унинг қуйидаги сўзлари, айниқса, эл орасида машҳур эди: «Ёрни тириклиги одам билан, инсонни тириклиги илм билан. Илмни тириклиги билсанг, амал бўлур».

Дукчи эшон мусулмон аҳлига қилган муурожаатида Кубони-Федченко, Марғилонни-Горчаков, Фарғонани-Скобелев, Конибодомни-Мельников деб шахарларимизга ўрис генераллари номини қўйилганига ҳам эътиборини қаратган эди.

Муҳаммад Али бу билан чекланиб қолмайди, балки қўзғолонни амалга ошириш учун: «Фарғона музофотидаги машҳур одамларни ўз маслагига эргаштириш мақсадида Муҳаммадалибой, Сомий ва Холиқберди охундларга; Ўшга – Курбонжон додхоҳ ва унинг ўғилларига: Марғилонга – Саид Аҳмадхўжа, Муҳаммад Юсуф эшонга: Наманганга – Яҳёхон Тўра, Қодирхўжа ҳожи ва бошқа тижорат аҳли ва уламоларга мактублар йўллайди»¹.

Улардан олинган жавоблар, ўзбек саноатчилари қўзғолонга хайрихоҳ бўлсалар ҳам, уни бошлашга журъати етмаётганлигини кўрсатади.

Лекин шундай бўлишига қарамай, бу қўзғолон 1898 йили етарли даражада тайёргарликсиз кўтарилди. Муҳаммад Али ва унинг сафдошлари дастлаб амалга ошириладиган ҳаракатлар хусусида айрим режаларни белгилаб олдилар. Бунга кўра, бир вақтда Марғилонда Иноятхон Тўра ва Ўшда Умарбек Додхоҳ бошчилигида қўзғолон кўтарилиб, ҳарбий қисмларга ҳужум қилиниши лозим эди. Муҳаммад Алининг ўзи эса, Андижон шаҳридаги жангга бошчилик қиладиган бўлди.

1898 йилнинг 17 майида Мингтепада Муҳаммад Али раҳбарлигида қўзғолон кўтарилиб, оломон Андижон шаҳри томон йўл олди. Қўзғолончилар Эшон бошчилигида Қутчи, Барғон, Оқчи, Қорақўрғон, Чиғовул, Ҳаканд, Кўкча, Работ, Дархон каби қишлоқларни босиб ўтдилар.

Марғилон ҳарбий лагерига қилинадиган ҳужумга Иноятхон Тўра бошчилик қилиши керак эди. Лекин 17 май куни кечқурун белгиланган жойга етарли одам тўпланмади. Бунинг устига шу куни ҳарбий лагерда қандайдир маросим бўлаётган эди. Бундай

¹ «Туркистон чор Россияysi мустамлакачилиги даврида» Тошкент-2000 йил, 359-бет.

вазиятда ҳужум бошлаш хатарли эди. Шунинг учун Иноятхон Тўра қароридан қайтиб, Андижонга жўнаб кетган қўзғолончиларни қувиб етиб, улар сафига қўшилишни ният қилди.

Қўзғолончилар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Иноятхон Тўра бошчилигидаги бир гуруҳ уларга келиб қўшилди. Муҳаммад Али минг пиёда ва минг отлик оломон билан шаҳар ҳарбий гарнизонига ҳужум қилди. Қўзғолончилар асосан болта, ханжар ва оддий нарсалар билан қуролланган бўлишига қарамай, 22 солдатни ўлдириб, 24 тасини ярадор қилдилар. Жанг майдонида қўзғолончилардан 15 кишининг жасади қолди. Шу тариқа пухта тайёрланмаган, режасиз бошланган қўзғолон натижада мағлубиятга учради. Қўзғолон бостирилгандан кейин, сўроқ пайтида Муҳаммад Али берилган саволларга вазминлик билан жавоб қайтарди.

Ҳарбий терговчининг:

– халқни қўзғолонга кўтаришга сизни нима мажбур қилди? – деб берган саволига олти банддан иборат айбномани баён қилди:

– Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқ ахлоқи қаттиқ бузила бошлади;

– Шариат қоидаларидан чекиниш рўй берди;

– Рус ҳукумати гарчи халққа анча шафқат билан муносабатда бўлган бўлса ҳам, ҳажга боришни таъқиқлади;

– Камбағаллар учун йиғиладиган закотни бекор қилди;

– Вақф қонунларини йўқ қилди-ю, янгиларини чиқармади;

– Халқ ахлоқини яхшилаш ва оилани мустаҳкамлаш ҳақида қайғурмади¹.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимизга тўғри келадики, чоризм ҳукмронлиги даврида вақф мулклари бутунлай йўқ қилинган эмас, балки уларнинг аксарияти давлат томонидан тортиб олинган, муслмон аҳолисининг «ҳажж»га бориши ҳам аввалгига нисбатан қисман чекланган эди.

Муҳаммад Алининг вақф ҳақидаги қонунлар ташвишлантирганига сабаб, XIX аср охирига келиб босқинчилар маориф ва маданиятга хизмат қиладиган вақф мулкларини тугатиб, фақат диний мақсадлар учун мўлжалланган вақфларни қолдиришган эди. Бунинг натижасида миллий мактаблар, фақат диний

¹ Алиназар Эгамназаров «Сиз билган Дукчи эшон», Тошкент, 1994 йил, 25-бет.

илмларни ўқитадиган бўлди. Аниқ фанларни ўрганмоқчи бўлганлар рус-тузем мактабларида ўқишлари мумкин, деган қоида жорий қилинди. Бундан кўзланган асосий мақсад халқни тили, дини, урф-одати ва маданиятидан узоқлаштириб руслаштириш эди.

Гарчи, Дукчи эшон бошчилигидаги кўзғолон бостирилган бўлса-да, унинг таъсир доираси бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Асака, Қува, Шаҳрихон, Навқат, Аравон, Ёзёвон, Наманган ва Ўш уездларида ҳам кўзғолонлар бўлиб ўтди.

Кўзғолон қатнашчиларидан жаъми 777 киши ҳибсга олиниб тергов қилинди. Кўп кишилар калтаклашлар ва қийноқларга чидай олмасдан қамоқхоналарда ўлдилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди, улардан 32 киши оқланди ва 380 киши ўлим жазосига ҳукм этилди. Бир киши умрбод қамоқ жазосига ва уч киши тарбиявий лагерга тортилди. Императорнинг «марҳамати» билан ўлимга маҳкум этилган 380 кишидан фақат 18 нафари осиб ўлдирилди. Қолган 362 киши турли жазолар билан алмаштирилди.

1898 йилнинг 12 июнь куни Дукчи эшон ва унинг тарафдорларидан олти киши осиб ўлдирилди. Кўзғолончилар эса шу ерда кўмилиб, устидан сўндирилмаган оҳак, кейин тупроқ тортилди. Уларнинг қаерга кўмилганлиги билинмаслиги учун бутун майдон текислаб юборилди.

Босқинчилар бу мудҳиш воқеани кўриш учун маҳаллий аҳолини зўрлаб олиб келган ва ёш болаларни олдинги қаторда туришга мажбур этгандилар. Кексалар улардан бунинг сабабини сўраганларида шундай жавоб берган эдилар. «Токи бундан кейин ҳеч бир кимса рус фуқароси кўзига тик қарай олмасин».

Албатта ушбу мудҳиш воқеадан кейин кўпчилик қаттиқ таъсирланади, ҳатто уларнинг юришга ҳам мадорлари қолмайди. Айниқса, болалар қаттиқ кўрқишади. Улардан бир нечаси ҳушидан кетади, баъзи бирлари эса ўзига келмай вафот этади.

Кўзғолон бостирилгандан кейин, биринчи навбатда Мингтепа қишлоғи аҳолисидан шафқатсиз ўч олинади. Қишлоқ уч кун мобайнида тўпга тугилади. Шундан сўнг 780 оилани Қақир деган даштга ҳайдалади. Уларга ҳатто вайрон бўлган уйларининг ёғочларини ҳам олишга рухсат берилмади.

Мингтепа аҳолиси 1898 йилнинг қишини оч-яланғоч ҳолда ярим битирилган уйларда ва ертўлаларда ўтказишга мажбур бўлди. Бутун ёз бўйи топган тугганига уй-жой қилиб, етарли даражада қиш учун озиқ-овқат жамғара олмайди. Натижада «Озиқ-овқатлари бўлмаганлари сабабли, улар ўзларининг ит, эшак ва ҳатто мушукларини ҳам сўйиб ейишга мажбур бўлдилар»¹.

1898 йилда Андижондаги Дукчи Эшон кўзғолони шафқатсиз йўллар билан бостирилгач, Туркистонга Россиядан рус оилаларини кўчириш сиёсати янада жадаллаштирилди. Буни Туркистон генерал-губернатори Духовскийнинг подшо Николай II га тайёрлаган хабаридан тўла англаб олишимиз мумкин: «Кўзғолончилар бизнинг уйқуда ётган 22 солдатимизни ўлдирганликлари учун бунинг хунига исёнчилардан 22 минг кишига ўлим жазоси берилиб, уч юз киши каторгага ҳукм этилди. Кўзғолончилар яшаган жой теп-текис қилиниб, у ерга 200 оилали рус қишлоғи қурилди. Худди шунингдек, Андижон шаҳри атрофидаги Ҳакан, Хартум қишлоқларидан ҳам ерли аҳоли кўчирилиб, уларнинг ерлари рус оилаларига берилди»².

Воқеалар қатнашчиларининг гувоҳлик беришича, Мингтепадаги эшон хонақоҳининг ўрни текислаб, черков қилишга қарор қилинган. Орадан бир ой ўтганда, ичкари Русиядан ниҳоят кўп мужиклар келиб қолди. Буларнинг ҳар қайсиларига қарз ва ёрдам пули топиб бериб, шу Мингтепада тайёр ва план қилиб қўйғон жойларга хона жой бериб ўрнаштирдилар³. Ҳаканддаги Афғонбоғ деган машҳур зироат тажрибагоҳидаги агрономни 18-май куни кўзғолончилар ўлдиргани учун ана шу жойдаги 500 хонадоннинг иморатлари, боғ-роғлари ҳам текислаб ташланди. Қаршилик қилганлар отиб ўлдирилди. Андижон шаҳрининг боғ-бўстони бўлган Ҳаканд қишлоғи «Духовский майдони» деб аталган рус посёлкасига айлантирилди.

Бу билан чекланмаган босқинчилар маҳаллий халқни хўрлайдиган ва камситадиган тартибларни ҳам жорий этдилар. Масалан, кўчада рус амалдор тўралари кўринса, ерли аҳоли

¹ Ўз РМДА: 717-фонд, 1-рўйхат, 18-иш, 83-84 варақлар.

² Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 379-бет.

³ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 379-бет.

дарров от-уловидан тушиб таъзим бажо келтириши, то у ўтиб кетмагунча сажда қилганича эгилиб туриши шарт эди¹.

Ўлка аҳолисининг чоризм истилосига қадар ижтимоий-маданий қиёфаси қандай эди? Бу саволга ўлканинг биринчи генерал-губернатори Кауфман Туркистон билан илк танишувидан кейин ҳарбий вазир Милютинга: «Мусулмонлар ўзларини шу қадар совуққонлик билан тутиб, олий ҳокимият вакилларига шу қадар бепарво, ҳатто ҳурматсизлик билан муносабатда бўлмоқдаларки, бу борада қандайдир ўзаро келишув мавжуд бўлса керак деб таҳмин қилиш мумкин. Мен ақл-идрокли кишиларнинг кайфияти яхши эмаслиги, рус ҳокимиятини ёқтирмаслигига асосланиб, бу ерда ундан халос бўлиш учун қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга ҳозирлик ҳақиқатдан ҳам мавжуд эканлигига аминман»² - деб ўз даврида жавоб берган эди. Бундан кўриниб турибдики, чоризм истилосидан кейин Туркистон ўлкасининг аҳолиси мустамлакачиларнинг жабру-ситамлари оқибатида шундай аҳволга тушиб қолганди.

Хуллас, Андижон қўзғолонидан кейин босқинчилар ўлкани русча ўзлаштириш сиёсатида ҳар қандай ниқобдан воз кечиб, очикчасига зўравонлик йўлига ўтдилар. Мусулмонларни русларга мажбурий равишда сажда қилдириш одатини жорий этдилар.

1898 йилги қўзғолон бостирилгандан кейин генерал Корольков императорга Ўрта Осиёни тезроқ руслаштириш бўйича бутун бир фаолият дастурини ҳавола этди. Корольков ишни мусулмон оламида катта нуфузга эга бўлган мадрасалардан бошлашни, яъни мадрасаларда рус тилини ўқитиш ғоясини илгари сурди. Бу ғоят нозик ва ўта қалтис тадбир бўлганлиги учун ҳам зўравонлик билан эмас, аксинча, ихтиёрий асосда амалга оширилиши мақсадга мувофиқлигини уқтирди. Генералнинг фикрича, бунинг учун одамларда қизиқиш уйғотиш лозим. Бунинг учун рус тилига давлат тили мақомини бериш керак. Барча маҳаллий амалдорларга 5 йил муддат ичида давлат тилини ўрганишни, 15 йилдан кейин эса мансабга даъвогар кишилардан фақат рус тилини биладиганларни юзбоши, қози, оқсоқол ва мингбоши

¹ Ж. Раҳимов. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив материалларидан фойдаланиш. Тошкент-1995. 33-бет.

² Кастельская З. Д. Из истории Туркестанского края. Москва-1980. 29-бет.

лавозимларига тайинлашни таклиф этди. «Бу тадбир, – деб ёзган эди генерал – Корольков, – мадрасаларнинг эшикларини рус ўқитувчилари учун кенг очади. Ана шунда биз мадрасалар деворлари ортида нималар бўлаётганидан бохабар бўлиб турамиз». Империя маркази генерал Корольковнинг ғоясини қизғин қўллаб-қувватлади ва уни тезлик билан ижрога қабул қилишни генерал-губернатор зиммасига юкледи. Шундан кейин Туркистон генерал-губернаторлиги ислом динига бўлган эътиборни яна ҳам кучайтирди. Шу билан бирга унинг маҳаллий халқ ўртасидаги мавқеини ҳар томонлама ўрганиб чиқди. 1898 йилнинг ноябрь ойида бўлиб ўтган йигилишда Кауфманнинг ёрдамчиси бўлган генерал Иванов шундай ҳисобот берган эди:

1. Генерал Кауфман даврида мусулмонларнинг бирлашувига тўсқинлик қилинди ҳамда қозикалон, шайхулислом лавозимлари йўқотилди.

2. Оренбург муфтийсининг Туркистонга таъсир ўтказишига бўлган уринишига зарба берилди.

3. Қози ва имомларни сайлашнинг масжидга бўлган алоқаси тугатилди.

4. Янги вақф маҳкамаларини ташкил этишга рухсат берилмади, эскиларининг кўплари эса ҳукумат томонидан тан олинмади.

5. Мусулмонлар ўртасида миллий адоват авж олдирилди.

Шундан кейин Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Корольков ҳам сўзга чиқиб, ислом дини вакиллари ва маҳаллий халқ устидан назорат ўрнатишни, ўлка халқларини бўлиб ташлаб улар устидан ҳукмронлик қилишни таклиф этди.

Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятини ислом дини вакиллари ва маҳаллий халқ тўғрисида бундай хулосага келишининг сабабларидан яна бири, Туркистон ўлкасида жадидлар фаолиятининг кучайганлиги эди.

1865 йили Туркияда «Ёш усмонийлар» жамияти юзага келади. Бу жамият феодал салтанатга, зулм ва жаҳолатга қарши кураш бошлайди. Ушбу ҳаракат Россия мустамлакасидаги мусулмонларга, айниқса, татар зиёлиларига кучли таъсир этади. Натижада, 1884 йили Исмоилбек Гаспирали (Гаспиринский) томонидан Боқчасаройда «Усули жадид» деб номланган биринчи мактаб очилди.

Гаспиринский мусулмон болаларини бутунлай янги усулда ўқитишга киришади ва 40 кун ичида ёш болаларнинг саводини чиқариб ҳам ўқишни, ҳам ёзишни ўргатади. Шунингдек, Қуръонни тиловат қилишни, ҳисоб-китоб, ислом тарихи ва жуғрофиядан бир оз маълумот бериш мумкинлигини исботлади.

«Усули жаид» мактабига шубҳа билан қараган ота-оналар ва бошқа нуфузли кишиларни таклиф қилиб, улар иштирокида оммавий имтиҳон уюшгирди. Имтиҳонда қатнашганлар, болаларнинг 40 кун ичида туркча ўқиб-ёзишни, Қуръони Каримнинг очилган саҳифасини ўқиб бераётганликларини кўриб ҳайратга тушдилар. Шундан кейин ушбу мактабга бўлган муносабат тубдан ўзгаради. Натижада «Усули жаид» мактабининг мўъжизали қудрати ҳақидаги хабар барча мусулмон ўлкаларига жумладан, Туркистонга ҳам етиб келди.

Туркистондаги биринчи «Усули жаид» мактаби 1893 йили Исмоилбек Гаспиринскийнинг бевосита ёрдами ва мадади билан Самарқандда очилди. Иккинчи жаид мактаби Андижонда Султонмуродбейнинг пахта тозалаш заводи биносида 1897 йили очилди. 1898 йили Қўқонда Салоҳиддин домла, Тошкентда Маннон қори ва Андижонлик Шамсутдин домлалар ҳам жаид мактабларини очдилар.

Жаид мактабларининг сони Туркистон ўлкасида жуда тезлик билан ўсиб борди. 1908 йилги расмий маълумотларга қараганда ўлкадаги 30 та жаид мактабида 1300 бола ўқиган бўлса, 1911 йилда 63 та жаид мактабида 4106 та бола таълим олган¹.

Бундай мактабларда дунёвий фанларга жуда кенг ўрин берилган. Масалан, Мунаввар қори Абдурашидхонов мактабининг ўқув дастурида араб ва форс тиллари, тарих, география, физика, арифметика, геометрия, адабиёт каби фанлар ўқитилган. Шунингдек, ушбу мактабда Валишевнинг татар тилида тузилган «Ҳисоб» (Арифметика) номли арифметик мисоллар тўпламидан (1400 дан ортиқ мисол ва масалалар бор), география бўйича Абдурашидхонов ёзган «Ер юзи» китоби (бунда ернинг умумий кўриниши, океан, денгиз, дарёлар, давлатлар, шаҳарлар ва улардаги турмуш ҳақида қисқача маълумот берилган) ҳамда А.Фахриддиновнинг «Расмли жуғрофияси» китобидан ҳам кенг

¹ Ўз РМДА: 47-фонд, 1-рўйхат, 995-иш, 23-варак.

фойдаланилган. Албатта бундай мадрасаларни тамомлаганлар мактаблар очиб, янги усул мактабларини ёйишда асосий тарғиботчи бўлдилар.

Туркистон жадидларининг сардори муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий «Падаркуш» драмасида ўз гоёларини зиёли образи орқали қуйидагича ифодалайди:

– Биз мусулмонларга алалхусус, бу замонда икки тоифа олим керакдир. Бири олим диний, иккинчиси олим замонавий.

Олим диний: имом, қори, мударрис, муаллим, қози, муфтий бўлиб, халойиқнинг диний, ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар. Бу синфга кирадиган талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илми диний, адабий ва бир оз русча ўқиб, сўнгра Макка, Мадина, Миср, Истамбул тарафига бориб, илми динияни хатм қилсалар керак. Токи комил мулло бўлсинлар.

Олим замонавий бўлмоқ учун болаларнинг, аввало, мусулмонча саводини чиқариб, зарурати диния ва ўз миллатимиз тилини билдиргандан сўнгра ҳукуматимизнинг низомий мактабларига бермоқ керакдир. Яъни, гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилганларидан сўнг Петербург, Москва дорилфунунларига юбориб докторлик, инженерлик, судьялик, илми зироат, илми саноат, илми иқтисод, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир...

Ҳаттоки шу тариқа ўқиган мусулмон болаларини Фарангистон, Истамбул дорилфунунларига тажриба учун юбормоқ керакдир¹.

Жадидларнинг олиб борган тарғибот-ташвиқот ишлари натижасида мусулмон руҳонийлари ҳам аста-секинлик билан уларнинг тарафига ўта бошлайди. Мадраса ва масжидлар қошида янги усул мактаблари очилади ва улар сони йилдан йилга кўпайиб боради.

Мусулмон руҳонийларининг янги усул мактабларига нисбатан муносабатининг ижобий томонга ўзгарганлиги эски усул мактабларининг янги усулга ўтиш жараёнини тезлаштиради.

Туркистон ўлкасидаги мактаб ва мадрасаларнинг XX аср бошларидаги ҳолати қандай эди? Бу ҳақда Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг «Мулоҳаза» деб аталган мақоласида шундай ёзганди: «Биз Туркистонликларда мактаб ва мадрасалар оз эмас.

¹ Ўзбек театри тарихи. Тошкент 1968 йил, 286-бет.

Аммо уларда таълим бериш ҳолати яхши эмас. Замона талабига мувофиқ илмлар мактаб ва мадрасаларда учрамайди. Ҳозиргача мадрасаларда мавжуд бўлган илмларни ўқитишда ҳам эътиборсизликка йўл қўйилмоқда»¹.

Албатта бунинг асосий сабаби чор ҳукуматининг Туркистон ўлкасида олиб бораётган босқинчилик ва талончилик сиёсати эди.

Миллий тараққийпарварлар мустабид тузумнинг халқни эзиш сиёсатидан воқиф бўлиб, ниҳоятда қайғурганлар: юрт қайғуси мавзуи ҳамиша жадид газеталарининг долзарб мавзуларидан бўлган. Чунончи, шу ном билан аталган Фитратнинг мақоласи ниҳоятда чуқур изтироб ва алам билан сугорилган. Унга қўшилиб Ҳожи Муин ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар ўз мақолаларида чор ҳукуматининг халқ маданиятини оёқ ости қилиб, ҳуқуқини поймол қилаётганлиги ҳақида қайғуриб ёзганлар. М. Шермуҳамедов мақолаларидан бирида ўз ҳис-туйғуларини қуйидагича акс эттиради: «Фаробий ва Ибн Сино каби доҳийлар, файласуфлар, ҳукамолар сенинг буюк муқаддас мадрасаларингдан етишиб чиқиб, куррайи заминга тиббиётдан, риёзиёт илмларидан сочган эмасми эдилар? Минораси кўк сари узайган улуғ мадрасаларингдан муҳаддислар, фақиҳлар тарқалиб, олами исломга мисли йўқ хизматлар этган эмасми эдилар? Сени шу ҳолга туширган, золимларга аср этган, чароғ каби ёниб турган илмларингни сўндирган қайси жоҳиллар? Қандай малъунлар? Улуғ мадрасаларингнинг вақфини ўз кафига ғисб этиб олган хонлар, шояд сенинг хотирангдин асло чиқмаслар.

Сени шу ҳолга тушириб, азиз авлодингни Сибирнинг совуқ минтақаларинда саргардон этиб қўйганларга лаънатлар ўлсин! Аммо сени деб, сенинг истиқболнинг деб, чет элларда таҳсили илм этиб юрган ёш йигитларнинг, ишшооллоҳ, мақсадларига етишурлар. Шул болаларнинг соясинда сенинг истиқболнинг шояд умидли бўлур»².

Лекин миллий тараққийпарварлар фақатгина куюниб, эзилиб ўтирмаганлар, халқни, айниқса, ёшларни қўзғалишга, курашга,

¹ Ойна. 1913 йил, 1-сон, 28-бет.

² Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент-2000, 378-379-бетлар.

ҳаракатга ундаганлар. Улар ўзларининг халқ таълимини янгилаш соҳасидаги фаолиятларини чоризм минтақадаги ўз ҳукмронлиги учун жиддий хавф сифатида баҳолашини яхши англаганлар.

XIX аср охири XX аср бошларида муслмон дунёсини қамраб олган ғояларнинг Туркистонда ёйилишидан хавфсираган чор маъмурлари муслмон мактаб ва мадрасалари устидан миришаблар назоратини кучайтирдилар. Бунга сабаб бу мактаб ва мадрасалар орқали маҳаллий аҳолининг саводхонлиги ўсиб, тили, адабиёти ва миллий маданияти ривожланиб, бу халқ Россиядаги мавжуд тузумга хавф туғдириши мумкин, деб ҳисобладилар. Айниқса, босқинчилар бу муассасалар орқали «пантуркизм», «панисламизм» ғоялари тарқалишидан чўчир эдилар.

Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернаторлиги 1898 йили ислом дини вакиллари фаолият юритаётган барча мактаб, мадраса, мазор, зиёратгоҳ ҳамда вақф маҳкамаларини рўйхатга олган¹.

Вилоятлар	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони	Мадрасалар	Талабалар сони	Қорихоналар сони	Ўқувчилар сони	Ўқувмаҳкамалар сони	Талабалар
Сирдарё	1809	19453	49	1099	2	40	1860	20592
Фарғона	1143	11145	159	5230	312	974	1614	17339
Самарқанд	1680	14175	69	1606	19	184	1768	15970
Жами бўлиб Туркистонда	4632	44773	277	7935	333	1203	5242	53911

¹ ЎЗРМДА: 1-фонд, 11-рўйхат, 1832-иш, 8-варақ.

Вилоят-лар	Масжид-лар	Улардаги имомлар	Мозор-лар	Улардаги шайхлар	Эшон-лар
Сирдарё	2665	2565	52	169	175
Фарғона	6134	6092	53	177	445
Самарқанд	3165	3023	226	75	171
Жаъми бў-либ Тур-кистонда	11964	11680	331	421	391

Чор ҳукумати ўзининг бундай сиёсатини кейинги вақтда ҳам давом эттирди. Жумладан, 1900 йилга келганда мусулмон маҳкамалари ҳақида босқинчилар қўйидаги маълумотларни тўплаган эдилар. Мактаблар сони 5755 та бўлиб, уларда 5771 та муаллим хизмат қилган бўлса, 686 та эшоннинг 66487 та муриди мавжуд эди. Бундан ташқари маҳаллий аҳоли эътиқод қиладиган 1415 та азиз-авлиёларнинг мозорларида 1256 та шайх мавжуд бўлган бўлса, мактаб ва мадрасалар қошида 1503 та масжид ҳамда 11230 та алоҳида масжидларда 12499 та имом хизмат қиларди¹.

Мана шу омилларни ҳисобга олган Туркистон ўлкасининг янги генерал-губернатори Духовский ислом ҳақида ўзининг қўйидаги фикрларини билдирган эди:

1. Ислом ўзининг бу ҳолида христиан маданиятига душман бўлиш билан бирга, ўлка мусулмонларини руслаштириш сиёсатига батамом қаршидир.

2. Сўфизм биз учун зарарлидир.

3. Россия империясининг инсонпарвар қонунларидан ва бизнинг маданиятимиз инъомларидан фойдаланган ислом мустаҳкамланиб, жипслашиб, давлатга қарши бўлган ташкилотга айланиб бормоқда. Бунда эса биз йўл қўйган хатолардан фойдаланмоқда.

4. Бундан кейин исломни таъқиб этиш номаъқул иш бўлгани билан бирга бунинг иложи ҳам йўқдир.

¹ Савицкий А.П. «Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане». Тошкент-1956 йил, 55-бет.

5. Туркистон ўлкаси йирик мусулмончилик марказларидан бири бўлиш билан бир қаторда, диний ва этнографик жиҳатдан зич жойлашган. Аҳолиси эса сўфизм билан захарлангандир. Бу эса алоҳида диққат эътиборни талаб қилади.

6. Мусулмонларни ягона диний ташкилотга бирлаштирувчи диний бошқармани ташкил этиш зарарлидир.

7. Асрлар ўтса-да, 14 миллионли мусулмон аҳолининг ҳаммаси христианликни қабул қилмайди.

8. Мусулмон аҳолининг христианлар билан яқинлашуви ислом динининг аҳамияти камайган тақдирдагина бўлиши мумкин. Баъзи бир вақтларда мусулмонларнинг душман эмаслигини исботлашга уриниш ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай гап сўзларга ишониш уларга эътиборсизлик билан қарашга олиб келади. Бу эса бизнинг олиб бораётган сиёсатимизга қарама-қаршидир.

9. Ислом жоҳил ва ғайратли осиеликлар назарида шундай кучлики, шундай руҳда тарбияланган кишилар онгидан уни тезда чиқариб ташлашга бўлган уриниш беҳудадир. Фақат ўсиб келаётган ёш авлодларга тўғри таълим беришгина исломга бегона бўлган ҳамма нарсаларни тан олмаслик носоғлом фикр эканлигига ишонч ҳосил қилдириш мумкин. Бунинг учун ҳозирда кўпчилик мусулмон мактабларидаги таълим-тарбияни рус мактабларидагидек умумий таълим билан алмаштириш зарур.

10. Бизнинг маъмуриятдагилар маҳаллий халқ тилини ўрганмоқлари зарур. Шу билан бирга таржимонларни аста-секинлик билан камайтириб бориш керак. Бу эса рус тилининг маҳаллий халқ орасига кириб боришига олиб келади.

11. Туркистон ўлкасидаги қози судларини ҳам умумий асосдаги суд маҳкамалари билан алмаштириш керак. Бу тадбир ислом дини ва мусулмон руҳонийларининг маҳаллий халққа бўлган таъсирини камайтиради¹.

Чор ҳукумати томонидан бундай тарзда сиёсат юритиш 1908 йилга қадар давом эттирилди. 1908 йилга келиб эса генерал-губернатор Мышенко раҳбарлигидаги махфий комиссия Туркистон ўлкасидаги ислом динининг аҳволи масаласини кўриб

¹ Ўз РМДА: 1-фонд, 11-рўйхат, 1832^а-иш, 6-бет.

чиқади ва комиссия Туркистон мусулмонларини учта оқимга бўлди¹.

1. Панислаимизм оқими. Буларнинг охириги мақсади ўлкани христианлар таъсиридан чиқариб олиш, деб кўрсатилган эди.

2. Инқилобий оқим. Булар тўла шаклланмаган, дейилади.

3. Прогрессив оқим.

Бундан ташқари комиссия ўлканинг маҳаллий аҳолиси ўртасида инқилобий кайфиятнинг кучайиши хавфли деб ҳисоблади. Шунинг учун ҳам мадрасалар устидан назорат қилишни амалга оширишга киришди.

Худди шу йили Туркистон ҳарбий округлари қўмондони Кондратович раислигида яширин мажлис бўлиб ўтди. Бунда ўлкадаги ҳарбий ва таълим ишлари билан бевосита боғлиқ бўлган маъсул шахслар «мусулмон ўқув юртларини назорат қилишнинг аҳволи» тўғрисидаги масалани муҳокама қилдилар ва ғоят хилма-хил фикрларни баён этдилар. Масалан, Н. П. Остроумовичнинг фикрича, мактаблар ва мадрасаларни инкор қилишнинг 40 йиллик тажрибаси кутилган натижага олиб келмади: бу мактаблар барҳам топиш у ёқда турсин, балки озодлик ҳаракатининг таъсири остида янгилана бошлаган.

Туркистон халқ билим юртлари директори С. М. Грамениций эса шуни қайд этиб ўтганди: «Босиб олиш вақтида армия ва найзалардан кўрқиб, аҳоли қаршилик кўрсатишга журъат қилолмаган эди, лекин эндиликда мусулмон аҳолининг маънавий ҳаётига аралашмаслик сиёсатини ўзгартириш ниҳоятда хавфлидир, олдиндан сезилиб турибдики, биз аҳоли томонидан жиддий қаршилик кўрсатилишига дуч келамиз, бу эса катта қийинчиликларга олиб келиши мумкин». Мусулмон мактабларининг сони жуда катта эканлиги-фақат уч маҳаллий вилоятнинг ўзида 5572 та мусулмон мактаби ва 285 та мадраса борлигини ҳисобга олиб, таълим идораси ўз зиммасига бу назоратни ва мазкур назоратни ўрнатиш учун керак бўладиган чораларни кўра олмайди, деган эди² М. Грамениций.

¹ К. Е. Бендриков «Очерки по истории народного образования в Туркестане», Москва-1960 йил, 276-бет.

² Ўз РМДА: И-1-фонд, 31-рўйхат, 540-иш, 60-61-варақ.

Бундан кўриниб турибдики, мустамлакачи маъмурларнинг миллий мактаб ва мадрасаларни «киши билмас тарзда» тугатиб юборишга қаратилган сиёсати ўзини оқламади. Чоризм томонидан ғамхўрлик ва ҳомийлик қилинган рус-тузем мактаблари эса маҳаллий аҳоли ўртасида оммалашмай қолган. Маҳаллий аҳоли ҳаққоний равишда уларни ўз миллий манфаатларига, кўп асрлик анъанавий миллий қадриятлари ва кундлалик турмуш шароитига жавоб бермайди, деб ҳисоблади.

1911 йилда ички ишлар вазири Маклаков Туркистон ўлкасидаги барча вилоят губернаторларига ҳукумат учун «хавфли» деб топилган мактаб, мадраса ва бошқа мусулмон маҳкамаларини беркитиш тўғрисида кўрсатма берди.

Бу сиёсат Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти томонидан 1917 йилга қадар давом эттирилади.

Шундай қилиб, Туркистон генерал-губернаторлигининг ислом динига бўлган муносабатига яқун ясайдиган бўлсак, мустамлакачилар ўзларининг bosқинчилик, талончилик ва руслаштириш сиёсатига қарши тура оладиган ислом дини вакилларининг ҳақ-ҳуқуқларини чекладилар. 1865-1917 йиллар мобайнида ўлкадаги қорихона, мазор ва зиёратгоҳлар, эшон, имом ҳамда дарвешлар устидан тўла назорат ўрнатилди.

Мадрасалардаги мударрислар, вақф мулкларини бошқариб турувчи мутаваллилар генерал-губернаторлик маъмурияти томонидан тайинланадиган бўлди. Янги мактаб ва мадрасалар ҳукуматнинг рухсати билан қуриладиган бўлган бўлса, қози ва имомларнинг тайинланишини ҳам ҳукумат ўз қўлига олди. Бу билан нафақат ислом дини вакилларининг, балки маҳаллий халқнинг ҳам ҳақ-ҳуқуқлари чекланди.

Бундан кўриниб турибдики, мусулмон руҳонийлари қаршилик кўрсата-кўрсата ўзгартирилган ҳаёт тарзини қабул қилишга ва унга мослашишга мажбур бўлганлар. Лекин шунга қарамай чоризмнинг мустамлакачилик даврида жадидчилик ҳаракати авж олди.

Ўлкада миллий тарққийпарварлар ҳаракатининг ривожланиши шу қадар жадал бордики, чоризмнинг қулаш пайтига келиб бу ҳаракат замирида «Тараққийпарвар» (1913-1914 йилларда У. Асадуллаҳўжаев томонидан ташкил этилди.), «Исломия клуби»

(Самарқандда), «Мирвож ул-ислом» (Қўқонда), «Озод халқ» (Андижонда), «Равнақ ул-ислом» (Каттақўрғонда), «Муаййин ат-толибин» (Хўжандда) каби сиёсий ташкилотлар пайдо бўлди¹.

Аmmo чор ҳукумати жаид намоёндаларига ҳам қарши фаол кураш олиб борди. Лекин шундай бўлишига қарамай босқинчилар ўз мақсадларига Октябрь тўнтаришига қадар ҳам тўла зришгани йўқ. Бунга сабаб ислом дини вакилларини мактаб ва мадрасалардаги таълимга, шариат асосида иш кўрувчи судларга ва катта миқдордаги вақф мулкларига эгалик қилганлари ҳамда энг асосийси маҳаллий аҳолининг ислом динига эътиқод қилганлиги учун уларнинг асосий таянчи бўлиб қолаверди.

¹ Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент-2000. 380-бет.

ХУЛОСА

Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан истило қилингунга қадар мусулмон руҳонийлари маҳаллий халқ орасида катта обрў-эътиборга эга эди. Улар фақат диний ишларни бошқарибгина қолмай, суд ва маориф ишларига ҳам раҳбарлик қилар, шунингдек давлат бошқарувида ҳам фаол иштирок этардилар. Улар азал-азалдан жамиятда катта куч бўлиб, хон ва амирларнинг асосий маслаҳатчилари бўлишган. Шунингдек, давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий масалалари ечимига сезиларли таъсир кўрсатган. Амирлик ва хонликлар даврида шайхулислом, қози калон, нақиб, аълам, муфтий, имом каби диний унвон ва мансаблар бўлган. Имомнинг фаолияти фақат диний маросимларни бажариш билан чекланмаган, у ҳамюртларининг турмушидаги муаммоларни ҳам ҳал қилишда маслаҳатчи эди. Маҳаллий халқ оммаси доимо имомларни эъзозлаган ва улар ортидан эргашган.

Ислом дини вакиллари хонликлар даврида мактаб ва мадрасалардаги таълим-тарбия ишларига ҳам бошчилик қилишган. Мазкур ўқув масканларида нафақат «Қуръон» ва «Ҳадис» таълимоти, балки дунёвий фанлар ҳам кенг миқёсда ўқитилган. Шунинг учун ҳам ўз даврида Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Улуғбек, Бобур каби кўплаб мутафаккир олимлар етишиб чиққанди.

Ўрта Осиё худуди чор Россияси томонидан босиб олингандан кейин, босқинчилар уни ўз мустамлакасига айлантириб, ўлканинг бойликларини талашга ва уни ўзининг хом ашё базасига айлантиришга қаратилган талончилик сиёсатини олиб бордилар. Албатта, чор ҳукуматининг бу сиёсатига биринчи бўлиб ислом дини вакиллари қарши чиқдилар. Бунинг асосий сабаби мусулмон руҳонийларини жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида фаол иштирок этиши эди»

Шунинг учун ҳам мустамлакачилар дастлабки кунлардан бошлаб, уларнинг фаолиятини ва мавқеини чегаралашга ҳаракат қилдилар. Бунинг учун босқинчилар аста-секинлик билан уларни давлат ишларидан четлаштирдилар ва вақф мулкларининг даромадларини қисқартириб бордилар.

Мадраса ва масжидлар қуриш, азиз-авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиш, Туркистон генерал-губернаторининг рухсати билан амалга ошириладиган бўлди. Шунингдек, вақф мулкларининг мутаваллилари, масжид имомларини рус маъмуриятининг розилиги билан тайинлаш жорий этилди. Вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари хавfli деб толган мадраса, қорихона ва бошқа диний маҳкамалар ёпилди. Бу билан нафақат мусулмон руҳонийларининг ҳақ-ҳуқуқлари чекланди, балки маҳаллий халқ ҳам аста-секинлик билан саводсиз, маданиятсиз, итоатгўй қулларга айлантириб борилди.

Мустамлакачилар мадрасаларга ҳам рус давлати учун зарарли ташкилот деб қаради. Шунинг учун ҳам уларга қарши зимдан яширин кураш олиб борди. Бунинг учун дастлаб мадрасаларнинг хўжалик фаолиятини назорат қилиб турувчи мутаваллибоши лавозимини йўқ қилдилар. Бундан кўзланган мақсад мадраса вақф мулкларини талон-тарож қилинишига йўл қўйиш эди. Бу

билан чекланмаган босқинчилар мадрасаларга кириб ўқимоқчи бўлганларда ўқишга бўлган қизиқишни сўндириш мақсадида ушбу мадрасаларни битирганларни давлат ишларига олмаслик чоратадбирларини кўрди. Оқибатда маҳаллий халқ орасида «ўқиб ким бўласан» деган салбий тушунча юзага келди.

Чоризм истилосидан кейин Туркистон ўлкасида шариат асосида иш кўрувчи «қози» судлари билан бирга рус суд маҳкамалари ҳам ташкил этилди. Бу суд маҳкамаларининг бири-биридан фарқи шунда эдики, русийзабон аҳоли маҳаллий миллат вакиллари яшаётган ерда қилган жинояти учун қози судлари олдида жавоб бермасди. Бундан ташқари йирик суммадаги суд ишларини ҳам рус судларида кўриб чиқиларди.

XIX асрнинг 2-ярми XX асрнинг бошларида ислом динига бўлган муносабат масаласи тўғрисидаги ушбу ўқув-услубий қўлланма билан бу масала якунига етган деб ҳисобланмаслиги керак. Чунки собиқ шўролар даврида ҳам мусулмон руҳонийларига нисбатан кўплаб зўравонликлар қилинди. Уларнинг кўпчилик қисми «Пантуркист», «Панисломизм» ғоялари тарафдори, қолган қисми эса халқ душмани сифатида қатағон қилинган. Албатта, бу ўзининг ечимини кутиб турган долзарб муаммоларимиздан биридир.

Истиқлол туфайли ислом динига ва диний ташкилотларга бўлган муносабат ҳам тубдан ўзгарди. Хурфикрлилик, виждон ва дин эркинлиги қарор топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Бакр Муҳаммад Наршахий «Бухоро тарихи». Тошкент-1981.
2. Абдурашидхонов М. «Танланган асарлар». Тошкент-2003.
3. Бартольд В. Туземец о русском завоевании. Тошкент-1958.
4. Бендриков К. Е. «Очерки по истории народного образования в Туркестане». Москва-1960.
5. Беҳбудий М. Бизга ислоҳот керак. «Нажот»-1917.
6. Валиев А. Положение дехканства Фергани в конце XIX начало XX века. Тошкент-1958.
7. Вамбери Херман. «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи». Тошкент-1998.
8. Галузо П. Туркестан колония. Москва-1929.
9. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент-1998.
10. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. «Ватан тарихи». Андижон-1995.
11. Кауфман К. П. «Кауфман как устроителя Туркестанского края». Тошкент-1963.
12. Керенский Ф. Медресе Туркестанского края. Спб. 1892.
13. Раҳимов Ж. «Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш». Тошкент-1995.

14. Рыбаков С. Г. «Устройство и нужды управления духовными мусульман в России». С. петербург-1917.
15. Савицкий А. П. Поземельный вопрос Туркестане. Тошкент-1963.
16. Савицкий А. П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане. (Труды Средней Азиатского гос. Ун-та им. Ленина). Ташкент-1956.
17. Соболев Л. Географический и статические сведения о Зеравшанском округе. Спб. 1874.
18. Материалы для статического описания Ферганской области. Выпуск-I. Новый Маргелан-1807.
19. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент-2000.
20. Туркистон чор Россияси мустанлакачилиги даврида. Тошкент-1992.
21. Фозилбек Отабек ўгли «Дукчи эшон воқеаси». Тошкент-1992.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ ДАВЛАТ АРХИВИНИНГ ҲУЖАТЛАРИ

- 1-фонд «Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси».
- 17-фонд «Сирдарё вилояти бошқармаси».
- 19-фонд «Фарғона вилояти бошқармаси».
- 23-фонд «Фарғона вилояти Скобелев уезди бошлиғи бошқармаси».
- 29-фонд «Тошкент ер солиғи маҳкамаси».
- 36-фонд «Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси».
- 47-фонд «Туркистон ўлкасидаги ўқув маҳкамаларини бошқариш».
- 717-фонд «Туркистон генерал-губернаторлиги кенгаши».
- 2282-фонд «Архангельский Николай Порфирьевичнинг» - шахсий фонди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3-5
Хонликлар даврида ислом динининг аҳволи	6-19
Чоризм истилосидан кейин ислом динининг аҳволи	20-64
Хулоса.....	65-67
Фойдаланилган адабиётлар.....	68-70

Собиржон БОЛТАБОВ

**ЧОРИЗМ ҲУКМРОНЛИГИ
ДАВРИДА ИСЛОМ**

ўқув-қўлланма

Муҳаррир:
Тех. муҳаррир:
Саҳифаловчи:
Мусахҳиҳ:

Муҳаммад ВАЛИ
Ғанижон МУЛЛАБОВ
Музаффар МИРАЗИЗОВ
Сайфуллохон ЯҲЁЕВ

Теришга 17.06.2005 йил берилди. Босишга 20.06.2005 йил рухсат этилди. Газета қоғозига офсет усулида чоп этилди. Бичими 60x84. 1/16. Ҳажми 4,5 босма табоқ. Адади 500 нусха. Буюртма № 742. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Наманган» нашриёти. Наманган ш. Навоий кўчаси, Матбуот уйи, 3-қават.
«Чуст босмаҳонаси» МЧЖ, Чуст шаҳри, Сўфизода кўчаси, 8-уй.